

В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова

ГЕОГРАФІЯ

Підручник для
9 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством
освіти і науки
України*

Київ
«Гене́за»
2009

ББК 26.8я721
П28

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 2 лютого 2009 р. № 56)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Н.В. Бескова, начальник відділу суспільно-гуманітарної освіти Департаменту загальної середньої освіти МОН України;
Р.В. Гладковський, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Експерти, які здійснювали експертизу та рекомендували підручник до видання:

Л.В. Овсяннікова, учитель ЗОШ № 58, м. Донецьк;
О.В. Себало, учитель ЗОШ № 26, м. Житомир;
В.В. Беззубцева, учитель-методист, завідувач районним методичним кабінетом Відділу освіти Рокитнянської РДА, Київська обл.;
Р.А. Козбур, методист Тернопільського районного інформаційно-методичного кабінету;
М.М. Лаврук, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України Львівського національного університету ім. І. Франка;
С.А. Лісовський, доктор географічних наук, завідувач відділом природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України;
Т.Г. Назаренко, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки АПН України.

Пестушко, В.Ю.

П28 Географія : Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2009. – 288 с. : іл.
ISBN 978-966-504-911-1.

Підручник «Географія» продовжує лінію новостворених підручників, які складено за новою програмою для 12-річної школи. У підручнику доступно і надзвичайно цікаво охарактеризовано вітчизняний народно-господарський комплекс, його проблеми і перспективи розвитку, висвітлено зовнішньоекономічні зв'язки України.

Підручник яскраво ілюстрований, містить багато довідкових даних, а також короткий словник термінів і понять.

ББК 26.8я721

ISBN 978-966-504-911-1

© Пестушко В.Ю.,
Уварова Г.Ш., 2009
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

ШАНОВНІ ЮНАКИ І ДІВЧАТА!

Раді нагоді вже вкотре вітати вас на географічних сторінках. Ми сподіваємося, що світ природи рідної країни, з яким ви ознайомилися в курсі «Фізична географія України», по-справжньому захопив вас. І тепер ви знаєте, що не тільки віддалені материки і океани, а й власна країна багата на дивовижні природні об'єкти. Проте природа України не лише об'єкт нашого милування і захоплення, а ще й середовище життєдіяльності тих, хто населяє нашу країну. У природі ми черпаємо наснагу для праці, а також потрібні для повноцінного життя ресурси. Які ж ресурси має Україна в достатній кількості й наскільки раціонально ми їх використовуємо? Що робимо для того, щоб забезпечити країну тими багатствами, які природа надала нам не повною мірою? Які напрямки господарювання набули в нашій країні достатнього розвитку, а які викликають занепокоєння?

Відповіді на ці та багато інших запитань ви знайдете на сторінках нашого підручника, де крок за кроком перед вами розгортатиметься надзвичайно складна, але водночас і цікава картина господарських взаємозв'язків. Ви переконаєтесь, що промисловість і сільське господарство, транспорт і соціальна сфера, зовнішні економічні відносини нерозривно пов'язані між собою. Вони, власне, утворюють єдиний «механізм», ефективність роботи якого відчуває на собі кожний з нас. Пройде не так багато часу, і вам доведеться самостійно вирішувати проблеми, так чи інакше пов'язані саме з цим «механізмом», що відомий у науці як народно-господарський комплекс. Щоб ви були до цього готові, ми й пропонуємо вам відкрити нову сторінку науки географії – економічної і соціальної.

З огляду на кращі традиції наших попередніх підручників з географії, у цій книжці збережено різноманіття рубрик, як-от: «Історична довідка», «Наука стверджує», «Географія культури», «Нотатки краєзнавця», «Ключові поняття і терміни», «Проблема». Звісно, з'явилися й нові рубрики: «Україна і світ», «Реалії сьогодення», «Провідні підприємства галузі». Їхнє призначення залишається незмінним – розширити ваш кругозір, акцентувати увагу на головному і навчити робити висновки.

Набути необхідних практичних навичок вам допоможуть запропоновані в тексті практичні завдання, а «Практичні роботи» – закріпити їх. Перевірити, наскільки міцні ви в теорії, допоможуть рубрики «Узагальнення» і «Самоперевірка», де ви зможете вже звично «підніматися сходами складності» від запитання першого рівня до четвертого. Перевірте себе, отримайте насолоду від власних можливостей!

Так, щоб увійти в доросле життя, необов'язково бути географом. Проте вкрай важливо саме тепер за допомогою географії зрозуміти головні принципи організації виробництва і суспільства. Виробництва, продукцією якого кожний з вас користується і буде користуватися щоденно. Суспільства, в якому ви живете і яке маєте розбудувати. Адже ви – українці!

Скористайтеся наданим вам шансом, не відкладайте на майбутнє те, що можна зробити тепер! Успіхів вам і наснаги!

Автори

§1. Предмет економічної і соціальної географії України

Географічна розминка

Пригадайте з курсу «Фізична географія України», які античні географи склали географічні описи про українські землі.

Предмет вивчення економічної і соціальної географії України. Вам уже відомо, що географія – одна з найважливіших наук, що закладає основи знань про природу Землі. Та географів завжди цікавило й життя людей в різних куточках нашої планети. Як використовують природні ресурси у різних державах? Наскільки пов'язані з географічними чинниками традиції господарювання і побут різних народів? Що спонукає людей з різною культурою підтримувати тісні торговельні зв'язки? Відповіді на ці та безліч інших запитань дає **економічна і соціальна географія**. У цій науці виокремлюють такі галузі: економічна географія, соціальна географія і географія населення (мал. 1).

Економічна географія вивчає територіальну організацію виробництва, закономірності просторового розміщення господарських об'єктів і різні форми їхнього територіального об'єднання (виробничо-територіальні комплекси). Економічна географія може вивчати територіальну структуру господарства в цілому або окрему його галузь. З огляду на це виділяють загальну економічну географію і галузеву (мал. 1). Щодо території охоплення виокремлюють регіональну економічну географію і географію світового господарства.

Соціальна географія вивчає територіальну організацію життя людей, закономірності просторових відмін в умовах праці, побуту, відпочинку, у сфері обслуговування тощо. У соціальній географії так само виокремлюють різні галузі (мал. 1). Деякими своїми питаннями соціальна географія безпосередньо пов'язана з географією населення.

Географія населення вивчає територіальну організацію населення, закономірності його розселення, форми розселення, структуру населення. Географію населення теж поділяють на окремі галузі (мал. 1).

Отже, **предметом вивчення економічної і соціальної географії** є територіальна організація суспільства, тобто розміщення населення і господарства за певними законами на певній території. Нею може бути як уся планета загалом, так і окремі держави або їхні частини.

Мал. 1. Структура економічної і соціальної географії

Економічна і соціальна географія, як і будь-яка інша наука, постійно розвивається. Якщо до 70-х років ХХ ст. переважали економіко-географічні дослідження, то нині важливішими є соціально-географічні дослідження. Згодом науку почали називати соціально-економічна географія, адже питання економіки і соціальні проблеми тісно пов'язані. Останнім часом до сфери наукових інтересів соціально-економічної географії увійшли практично всі сторони життя людського суспільства. Ось чому цю науку називають ще й суспільною географією.

На думку багатьох учених, у центрі суспільної географії нині постає кілька основних питань: як сформувалися сучасні територіальні системи та їхні сукупності? Як вони розвиваються? Завдяки чому вони функціонують? При цьому територіальні системи обов'язково розглядають з урахуванням взаємодії суспільства і природи. Отже, економічна і соціальна географія прагне винайти такі способи організації суспільства, коли і суспільство буде почувати себе комфортно, і природі не буде заподіяно шкоди.

Економічна і соціальна географія в системі географічних наук посідає дуже важливе місце і тісно з ними пов'язана. Водночас вона збагачується знаннями багатьох і негеографічних наук. Серед таких передусім соціологія, економіка, статистика, демографія, екологія (мал. 2).

Практичне завдання

Розгляньте уважно малюнок 2 і назвіть ще науки, які також можуть бути пов'язані з економічною і соціальною географією.

Вітчизняні вчені-економгеографи. З курсу «Фізична географія України» вам уже відомі імена видатних українських географів. Серед них наш співвітчизник *Павло Чубинський* (1839–1884), який плідно працював у галузях як фізичної, так і економічної і соціальної географії. Він очолював етнографічно-статистичні експедиції по Україні, Білорусії, Молдавії. П. Чубинський також здійснював економіко-географічне й етнографічне дослідження Півночі Росії.

Різномісний інтереси в географії мав і академік *Степан Рудницький* (1877–1937). Учений, який є засновником української національної школи фізичної географії, успішно здійснював дослідження із соціально-економічної, а також історичної географії. Своїми працями він дав поштовх розвитку політичної географії України.

До когорти видатних географів і мандрівників з повним правом можна віднести нашого співвітчизника *В.Г. Григоровича-Барського* (1701–1747), який мандрував світом 24 роки. Наслідком його подорожей стала унікальна праця, в якій містяться відомості з історії, господарства, культури низки країн Західної Європи та Близького Сходу.

Д.П. Журавський (1810–1856) – географ і економіст, який ще ХІХ ст. склав економіко-географічну характеристику майбутньої столиці української держави – м. Київ. Його перу належить ціла низка глибоких наукових досліджень. Однак найвизначніша його праця – тритомний «Статистичний опис Київської губернії», який сучасники назвали «одним з найдорогоцінніших надбань» вітчизняної науки ХІХ ст.

Через політичні події чимало наших учених опинилося далеко за межами батьківщини. Однак і там вони продовжували невтомно працювати на її благо, як-от *В.М. Кубійович* (1900–1985) – український географ і картограф. Багато років свого життя він досліджував Українські Карпати, Галичину, Волинь, Полісся. Чимало зусиль цей учений доклав, щоб з'явилась «Енциклопедія українознавства» (у двох томах). Значною мірою саме завдяки йому світ відкрив нашу країну через такі англомовні видання, як «Україна: коротка енциклопедія» у двох томах (Торонто, 1963–1970) і «Енциклопедія України» в п'яти томах (Торонто; Буффало; Лондон, 1984, 1988).

Неоціненна роль академіка *К.Г. Воблого* (1876–1947) – українського економіста і географа, адже саме він заснував кафедру економічної географії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Як перший завідувач цієї кафедри він керував найрізноманітнішими дослідженнями з географії промисловості України, міграції населення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо. Розробив наукову схему економіч-

Мал. 2. Зв'язок економічної і соціальної географії з іншими науками

§ 1. Предмет економічної і соціальної географії України

ного районування України, врахувавши економічні, природні та історичні чинники. У 1919 р. опублікував підручник «Економічна географія України», який витримав шість видань. У 1928–1930 рр. перебував на посаді віце-президента Академії наук України.

Наукові праці видатного українського вченого *О.Т. Діброва* (1904–1973) присвячені економіко-географічному дослідженню Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Він розробив схему економічних районів України, яка широко враховувала природно-історичні особливості. О.Т. Діброва підготував перший підручник для середньої школи «Географія Української РСР», який витримав 12 видань і перекладений російською, польською, китайською, угорською та румунською мовами.

Серед наших сучасників відомим економістом і економгеографом є академік НАН України *М.М. Паламарчук* (1916–2000). Його науководослідницька діяльність присвячена в основному проблемам територіальної організації народного господарства України. Він висунув нині загальновизнане положення про те, що певні галузі сільського господарства і відповідні галузі промисловості утворюють виробничо-територіальні комплекси.

Чимало зусиль доклав учений і для створення першої в Україні фундаментальної географо-картографічної праці – «Атласа природних умовий и естественных ресурсов Украинской ССР». У ньому узагальнено матеріали досліджень природних ресурсів республіки за 50 років.

За дорученням Президії Академії наук України М.М. Паламарчук створив і очолив Сектор географії при Інституті геологічних наук Академії наук України – майбутній Інститут географії НАН України.

М.М. Паламарчук приділяв велику увагу і шкільній географії. Він є автором відомого підручника з економічної географії України, який видавали впродовж понад 20 років.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Предметом вивчення економічної і соціальної географії є територіальна організація суспільства.
- ✦ Економічна і соціальна географія поділяється на економічну географію, соціальну географію і географію населення.

Ключові терміни і поняття

- ✦ економічна географія ✦ соціальна географія ✦ географія населення ✦ територіальна організація суспільства ✦

Самоперевірка

1 Порівняйте предмет вивчення фізичної та економічної і соціальної географії України, знайдіть спільне й відмінне.

2 Які зміни і чому відбулися впродовж останніх десятиліть у напрямках економіко-географічних досліджень?

3 Яких відомих економгеографів ви знаєте, які їхні заслуги?

Назвіть галузі географії, що вивчають: а) територіальну організацію виробництва; б) територіальну організацію життя людей; в) територіальну організацію населення.

Тема 1.
**ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ
ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ**

Тема 2.
**АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
УСТРІЙ**

Розділ 1.
УКРАЇНА
НА КАРТІ СВІТУ

ТЕМА 1. ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

Вам уже відомо, яке важливе значення має фізико-географічне положення України. Однак передумови успішного розвитку господарства розкриває саме економіко-географічне положення країни. Воно не є сталим і неодноразово змінювалося впродовж навіть останніх кількох століть. Проте завжди існували як сприятливі, так і несприятливі для країни особливості економіко-географічного положення. Неврахування їх нерідко змушувало сплачувати високу ціну. Це й економічні негаразди, і політичні конфлікти, і втягування в неприпустимі воєнні дії.

Нині, коли Україна нарешті здобула політичну незалежність, надзвичайно важливо набути справжньої економічної незалежності. А для цього варто скористатися всім позитивним, що є в економіко-географічному положенні нашої країни. Отже, придивімося до нього уважніше, по-господарськи.

§2. Особливості економіко-географічного положення України

Географічна розминка

З курсу «Фізична географія України» пригадайте особливості фізико-географічного положення України.

Економіко-географічне положення України. Як вам відомо, визначення місця розташування будь-якого об'єкта допомагає не лише розшукати його на карті, а й пояснити деякі його властивості. Так, природні особливості України можна пояснити її фізико-географічним положенням. Воно ж певною мірою впливає і на особливості господарювання в країні.

Водночас величезне значення має **економіко-географічне положення України** – розташування її відносно будь-яких об'єктів, що мають певне економічне значення. Причому це можуть бути і природні об'єкти, і ті, що створила людина. Серед природних об'єктів економічне значення мають, наприклад, судноплавні річки або моря, родовища корисних копалин, водні ресурси чи лісові масиви. До об'єктів штучного походження, які впливають на економіку країни, належать шляхи сполучення,

§ 2. Особливості економіко-географічного положення України

великі міста і культурні центри, ринки збуту і країни-сусіди, з якими є спільні державні кордони тощо.

Україна має загалом вигідне економіко-географічне положення. Вона розташована в одній з найдавніше освоєних частин світу – Європі (мал. 3), де їй немає рівних за площею (603,7 тис. км²). Це зумовило велику протяжність її кордонів – близько 6500 км, з яких понад 3500 км сухопутні. А що довші такі кордони, то більшу кількість прикордонних переходів можна на них організувати з країнами-сусідами, а отже, є більше можливостей для розвитку економіки. Сусідами України є Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова.

Потужний поштовх розвитку економіки нашої країни можуть надати і транспортні переваги, які вона має завдяки виходу до Чорного моря, що не замерзає взимку, а також до Азовського моря, що вкривається кригою лише на два-три місяці. Завдяки цьому Україна посідає важливе місце в системі світових морських транспортних шляхів. Через чорноморські порти вітчизняну продукцію зручно вивозити до країн Близького Сходу і Середземномор'я, а залізницями – до балтійських портів.

Крім іншого, Україна має ще й вдале *транзитне положення*, адже розташована на шляху основних транзитних потоків товарів і пасажирів між Європою і Азією, Північною та Південною Європою. Транзитом (від лат. *transitus* – проходження) називають перевезення пасажирів і вантажів з одного пункту в інший через проміжні пункти.

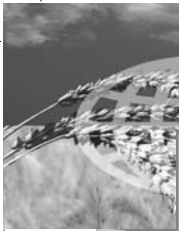
Для економіки України позитивним є також те, що її територія загалом компактна. Протяжність із заходу на схід (1316 км) не набагато перевищує протяжність з півночі на південь (893 км). За таких умов різні регіони країни приблизно однаково доступні для всіх видів транспорту.

Привабливі риси економіко-географічного положення України підсилюються надзвичайно підходящими для господарства природними умовами. Це і переважно рівнинний рельєф її території, і загалом сприятливий клімат, і відсутність катастрофічних природних явищ, як-от: тайфуни, цунамі чи виверження вулканів. Благодатні й природні зони – від мішаних і широколистих лісів на півночі до степів з цілющими травами і найродючішими у світі ґрунтами на півдні. До того ж особливості будови земної кори в межах території країни зумовлюють різноманітність її корисних копалин. Усе це сприяє сільськогосподарській діяльності, промислового розвитку й житловому будівництву, транспортним сполученням.

Особливістю економіко-географічного положення України є те, що серед її сусідів немає економічно високорозвинених країн, проте з усіма сусідніми країнами вона налагоджує тісні політичні, економічні й культурні зв'язки. Такі умови визначають її геополітичне положення.

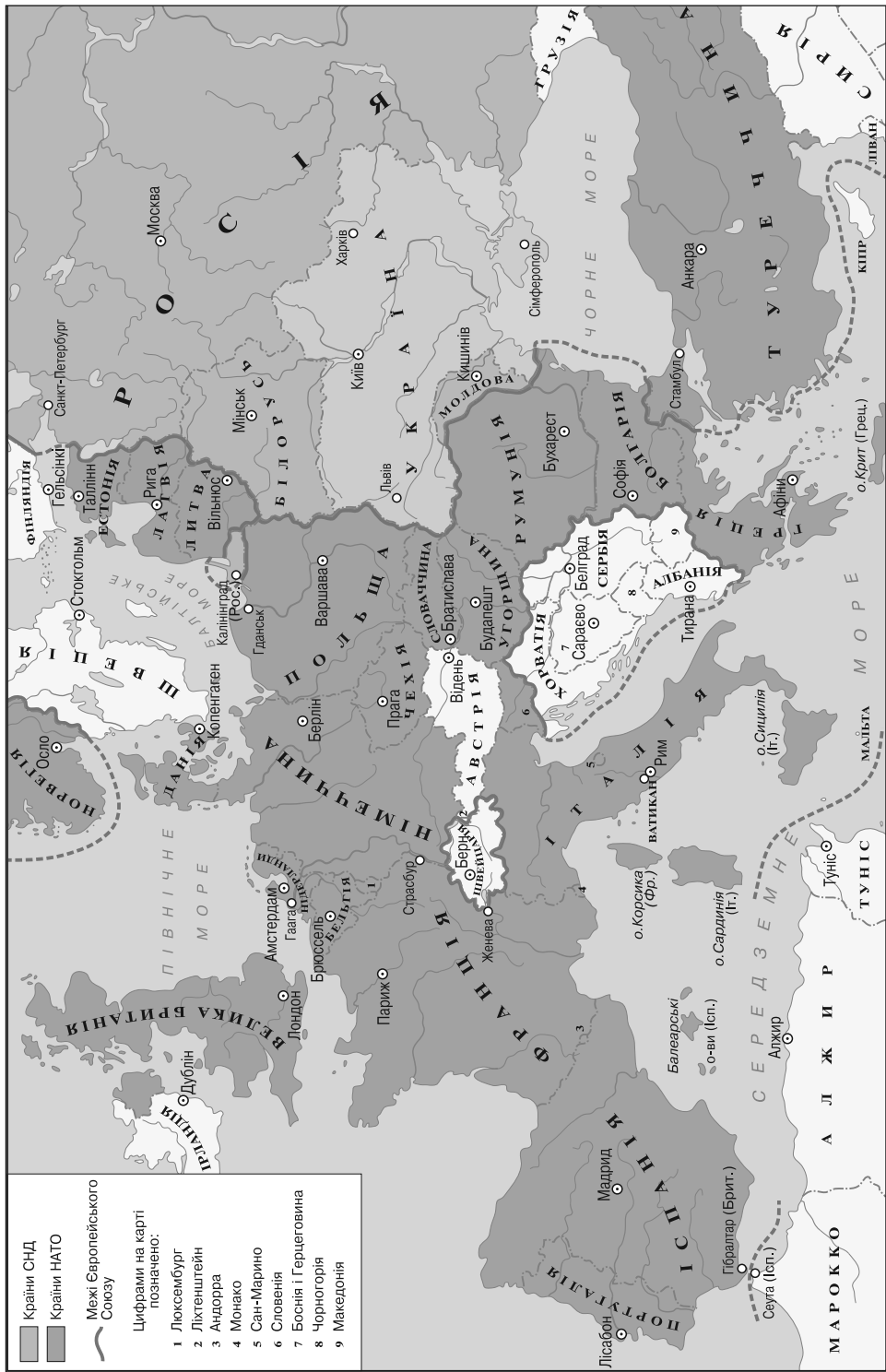
Геополітичне положення України – розташування країни відносно інших держав з огляду на їхню належність до певних політичних союзів і угруповань, з урахуванням їхньої стабільності, надійності та перспективності. Геополітичне положення не є сталим у часі. Після розпаду наприкінці ХХ ст. Радянського Союзу і світової соціалістичної системи загострилася боротьба різних політичних блоків і союзів за сфери впливу. Ця обставина і факт проголошення Україною незалежності докорінно змінили її геополітичне положення. Адже за таких умов

ТЕМА 1 Економіко-географічне положення України

РОЗДІЛ 1

Мал. 3. Україна на карті Європи

§ 2. Особливості економіко-географічного положення України

Україна змушена виробляти в зовнішній політиці нові правила поведінки, які мають відповідати як її національним, так і загальнолюдським інтересам.

Геополітичне положення України безпосередньо пов'язане з її розташуванням на політичній карті світу (мал. 4), де на тлі інших країн вона не виділяється своїми розмірами і за площею посідає 43 місце серед 193 суверенних держав. Проте на політичній карті Європи (мал. 3) Україна посідає помітне місце, і не лише тому, що є лідером за площею, а ще й тому, що має рубіжне положення, оскільки розташована водночас у Східній і частково Центральній Європі. До того ж вона належить і до країн Чорноморського басейну. Зауважимо, що Україна опинилася між країнами Європейського Союзу (ЄС), членами Північно-Атлантичного військово-політичного союзу (англ. North Atlantic Treaty Organization – НАТО), до яких вона прагне увійти, та країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), членом якої вона є.

Проблема

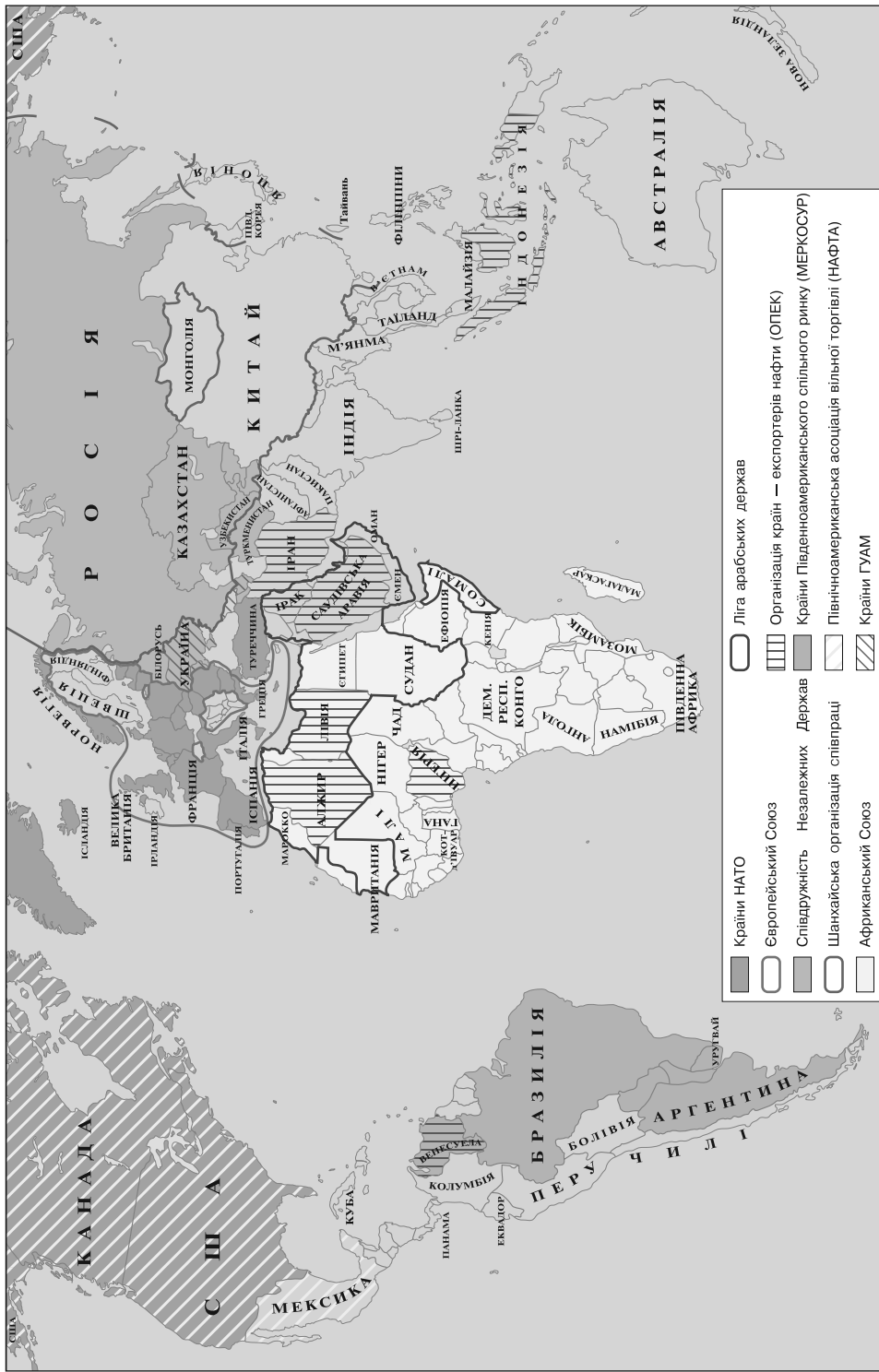
Одна з головних проблем, з огляду на геополітичне положення України, – це вибір між так званими Заходом і Сходом. Кому передусім віддати перевагу щодо зміцнення економічних і політичних стосунків? На це запитання відповідають нині по-різному. А яка ваша думка щодо цього?

Геополітичне положення – важлива передумова розвитку і економіки, і зовнішньоекономічних зв'язків. Від того, наскільки вміло країна використовує своє геополітичне положення, значно залежать раціональність структури та ефективність її матеріального виробництва, її економічна, політична, екологічна й воєнна безпека. З огляду на сказане, Україна має унікальне геополітичне положення, яке сприяє її співробітництву з багатьма державами на основі взаємовигідних інтересів.

Розташування України між країнами Центральної і Східної Європи зумовлює наявність на її території транзитних магістральних трубопроводів, потужних ліній електропередач й електрифікованих залізничних магістралей, які з'єднують ці країни. Водночас розташування України між Європою і країнами Закавказзя та Близького Сходу надає перспективи щодо встановлення тісних економічних зв'язків з багатьма на природні ресурси країнами Близького Сходу й Перської затоки, Іраном і Туркменистаном. Положення України між балтійським і чорноморським басейнами дає їй змогу зміцнювати економічні зв'язки з причорноморськими та прибалтійськими країнами. Важливою рисою геополітичного положення є і надзвичайно протяжний кордон з такою величезною євразійською державою, як Росія, з якою Україна тісно пов'язана економікою, історією, наукою, культурою тощо.

Сприятливе геополітичне положення України істотно впливає на вирішення багатьох її економічних і політичних проблем. Водночас існують деякі негативні особливості геополітичного положення України. Серед таких, наприклад, розміщення її поблизу регіонів – воєнищ воєнних конфліктів і політичної напруженості, як-от: Кавказ, Близький Схід. Так само не можна вважати позитивним для України розміщення на її території військових формувань Росії, як-от у Криму.

Мал. 4. Україна на карті світу

Україна і світ

Мета – співдружність. Україна бере активну участь у різноманітних міжнародних організаціях, як-от: Організації Об'єднаних Націй (ООН), Раді Європи (РЕ), Співдружності Незалежних Держав, Парламентській асамблеї чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), Міжнародному валютному фонді (МВФ) тощо. Розширення ЄС останніми роками дало змогу Україні отримати статус прикордонної з ЄС держави. Спільний з ЄС кордон дорівнює 1152 км. Наша країна є однією з найбільших держав, що межують із цим угрупованням.

15

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 1

Проведення на контурній карті лінії державного кордону України з нанесенням назв країн, з якими вона межує.

Визначення позитивних і негативних рис економіко-географічного та геополітичного положення України

1. На контурній карті України позначте червоним кольором державний кордон України.
2. Підпишіть назви країн, з якими межує Україна.
3. Визначте позитивні й негативні риси економіко-географічного положення України, заповнивши в робочому зошиті таблицю.
4. Визначте позитивні й негативні риси геополітичного положення України, заповнивши в робочому зошиті таблицю.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Економіко-географічне положення країни – це розташування її відносно будь-яких об'єктів, що мають певне економічне значення.
- ✦ Геополітичне положення України – розташування країни відносно інших держав з огляду на їхню належність до певних політичних союзів, з урахуванням їхньої стабільності, надійності та перспективності.
- ✦ Україна має загалом вигідне економіко-географічне і геополітичне положення.

Ключові терміни і поняття

- ✦ економіко-географічне положення України
- ✦ геополітичне положення України
- ✦ транзитне положення

Самоперевірка

1. Яких заходів, на вашу думку, необхідно вжити в Україні з метою поліпшення її геополітичного положення?

2. Поясніть, чи змінювалося економіко-географічне положення нашої країни впродовж останнього століття.

3. Чим економіко-географічне положення відрізняється від геополітичного положення?

За картою назвіть країни-сусіди, що межують з Україною: а) на її західних кордонах; б) на північних і східних кордонах.

Тема 2.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

Слово «адміністрація» походить від латинського слова *administratio*, тобто «управління». Тож адміністративно-територіальний устрій – це такий устрій території країни, який дає змогу ефективно нею керувати. Чим більша територія, тим складніше це робити. Саме тому територію України поділено на різного рівня адміністративно-територіальні одиниці. Кожна з них має свої органи територіального управління. І кожний з нас, живучи в межах певної адміністративно-територіальної одиниці, рано чи пізно неодноразово звертатиметься до цих органів з метою вирішення найрізноманітніших побутових питань або проблем.

Отже, знати адміністративно-територіальний устрій країни проживання є нагальною потребою кожного її мешканця. Для розуміння ж того, як і чому виник сучасний адміністративно-територіальний устрій рідної країни, варто пам'ятати передумови формування такого устрою – українські історичні землі.

§3. Українські історичні землі

Географічна розминка

Пригадайте, коли вперше з'явилася назва «Україна».

Українські історико-географічні землі. Добре відомі нині кожному українцю обриси рідної країни на політичній карті не завжди були такими. Упродовж тривалого періоду конфігурація території, у межах якої жили наші пращури, змінювалася. Так само змінювалися й народи, що населяли сучасну територію України. У процесі історичного розвитку за окремими частинами сучасної території України закріпилися власні географічні назви. Ось чому такі частини часто називають ще й історико-географічними землями. Вони відрізняються не лише розмірами, а найголовніше, – особливостями національного складу населення, господарювання, матеріальною культурою, традиціями і звичаями тощо (мал. 5).

Назви деяких історико-географічних земель і нині широко вживають у науковій і побутовій мові. Однією з таких назв є *Волинь* – північно-

західна частина України, яка охоплює територію сучасних Волинської, Рівненської, частково Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей. Так само добре відома назва *Поділля* – територія сучасних Хмельницької та Вінницької областей. Не менше вживана, особливо на заході України, й назва *Галичина* – територія сучасних Львівської, Івано-Франківської і частини Тернопільської областей. Наступним прикладом є *Буковина* – назва частини території в межах сучасної Чернівецької області.

Порівняно з іншими, дещо рідше нині вживають назву *Слобожанщина* (Слобідська Україна) – історична назва східної частини України – територія сучасних Харківської і південно-східних районів Сумської областей, північної частини Донецької та Луганської областей. Нечасто нині можна почути й слово *Бессарабія* – частина території Чернівецької області, а також Одеської області. Так само рідко вживають і назву *Таврія* – півострів Крим разом із частиною півдня України, а також *Покуття* – частина території сучасної Чернівецької області.

На заході України в гірських районах Карпат відомі такі відносно невеликі за розмірами історичні землі, як *Гуцульщина*, *Бойківщина* і *Лемківщина*. *Гуцульщина* – це частини Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей. *Бойківщина* – територія здебільшого Львівщини та Івано-Франківщини. *Лемківщина* – це частина сучасної Закарпатської області.

Нотатки краєзнавця

За сучасним адміністративно-територіальним поділом України. *Гуцульщина* – це Верховинський і південні частини Наддніпрянського і Косівського районів Івано-Франківської області, Путильський і південна частина Вижницького районів Чернівецької області, Рахівський район Закарпатської області. Загальна площа Гуцульщини 6,5 тис. км². *Бойківщина* – сучасні Долинський та частини Рожнятівського району Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, частина Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Старосамбірського районів Львівської області, а також Воловецький і частина Великоберезнянського та Міжгірського районів Закарпатської області. Загальна площа Бойківщини близько 8 тис. км². *Лемківщина* – Перечинський і південна частина Великоберезнянського районів Закарпатської області.

Назви таких історичних земель, як Запоріжжя і Київщина, нині є носіями іншого змісту. Адже тепер під цими назвами розуміють території відповідно Запорізької та Київської областей. Тим часом первинний їхній зміст дещо інший. *Запоріжжя* охоплювало землі Запорізької Січі, тобто територію сучасних Дніпропетровської, Запорізької і частково Донецької та Херсонської областей. *Київщина* колись охоплювала частини нинішніх Київської і Черкаської областей.

Практично не вживають нині в побуті такі назви історичних земель, як *Гетьманщина* – територія України на лівому і правому берегах Дніпра і *Підкарпатська Русь* (Підкарпатська Україна), якою позначали територію сучасної Закарпатської області. Так само лише серед фахівців побутує назва *Буджак* – південно-східна частина Одеської області.

Мал. 5. Українські історико-географічні землі

Історія України була непростою, сповненою загарбницьких нападів ззовні. Тому частина її історико-географічних земель перебуває нині за межами державних кордонів країни. Так, наприклад, частина Слобожанщини – це тепер територія Воронежської, Курської та Ростовської областей Росії. У Молдові опинилася частина Бессарабії і Буджаку, у Румунії – частина Буковини, Мармароцини і Придунайщини. До складу Польщі входять у наш час Лемківщина, Підляшшя, Перемишльщина, Холмщина. Білорусі належить Берестейщина, а Словаччині – Пряшівщина.

Географія культури

Розмаїття назв. Назва «Галичина» походить від грецького слова «гальс», тобто сіль, а «Покуття» – від слова «кут», кут Галичини. Так само «кут» означає турецькою і слово «Буджак».

Поділля, відоме ще як Пониззя, походить від слів «діл», «поділ» – місця, розташовані в долині ріки (Дністра і Південного Бугу). Адже територія Поділля розташована нижче відносно Покуття і Прикарпаття. Назва «Буковина» пов'язана з поширенням у цій місцевості в минулому густих букових лісів.

Слобожанщині назву дали поширені тут свого часу населені пункти – слобідки. Суто історичні корені має назва «Гетьманщина», що походить від влади гетьманського уряду, яка була поширена на цій території у XVII–XVIII ст. Так само й Таврії назва дісталась як спадок від давніх місцевих племен – таврів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Українські історичні (історико-географічні) землі – частини країни, що сформувались у ході історичного розвитку і мають особливості національного складу населення, господарювання, культури.
- ✦ Історичними землями України є Волинь, Галичина, Поділля, Буковина, Слобожанщина, Запоріжжя, Таврія та інші.

Ключові терміни і поняття

- ✦ історичні землі ✦ Волинь ✦ Галичина ✦ Буковина ✦ Поділля ✦ Слобожанщина ✦ Запоріжжя ✦ Гетьманщина ✦ Таврія ✦

Самоперевірка

1 Яке нині значення, на вашу думку, можуть мати знання про історико-географічні землі?

2 Чи могли природні чинники вплинути на особливості господарства і культури народів різних історико-географічних земель? Відповідь обґрунтуйте.

3 Визначте, у межах якої історико-географічної землі ви мешкаєте, і вкажіть землі, що є вашими сусідами.

Покажіть на карті історичні землі, частина яких нині перебуває за межами державних кордонів країни.

§4. Адміністративно-територіальний поділ

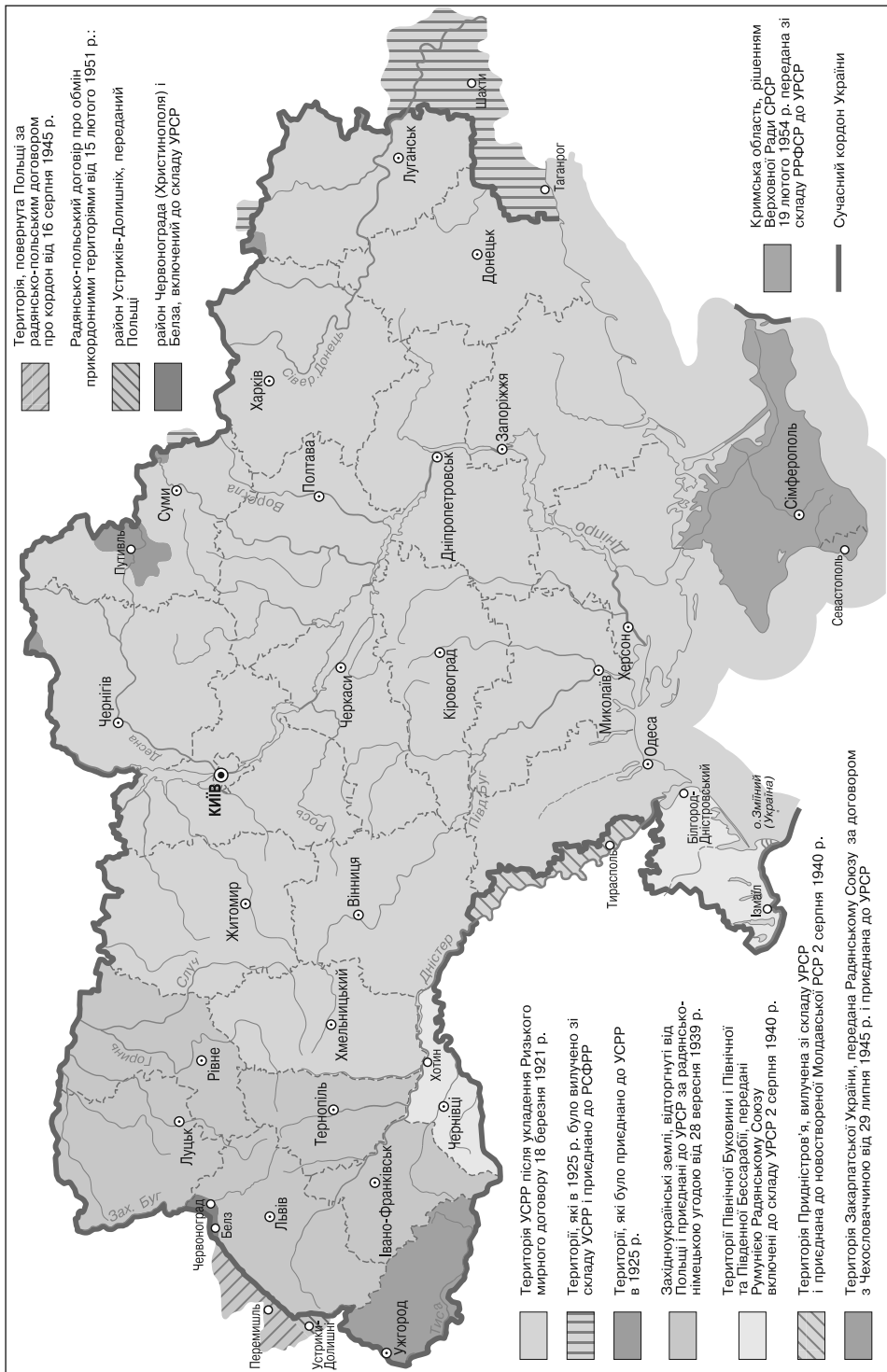
Географічна розминка

З курсу «Фізична географія України» пригадайте, що є адміністративно-територіальними одиницями.

Історико-географічний огляд адміністративно-територіального поділу України. Під сучасною назвою як самостійна держава наша країна розпочала свою історію 1919 р. Саме тоді було проголошено об'єднання двох новостворених (1917) українських держав – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) і Української Народної Республіки (УНР). Відтоді й почався сучасний етап формування *адміністративно-територіального устрою* нашої держави. Цей процес відбувався дуже складно, адже вигідне економіко-географічне і важливе геополітичне положення України привертало увагу багатьох сусідніх держав, які прагнули поділити її територію (мал. 6).

Незабаром молода українська держава втратила незалежність і 1922 р. увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Частина земель України була поділена між сусідніми країнами. Так, Закарпатська Україна відійшла до Чехословаччини, Західна Волинь і Східна Галичина – до Польщі, а Північну Буковину й Південну Бессарабію захопила Румунія.

Мал. 6. Історія формування території України в XX ст.

§4. Адміністративно-територіальний поділ

У подальшому адміністративно-територіальний устрій зазнавав дуже багато змін. У складі СРСР територія України була поділена на 12 губерній. Пізніше їх то ліквідували, то знову відновлювали. У 1932 р. було введено подібну до сучасної триступеневу систему управління (центр, область, район) і утворено перші п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську.

У 1939 р. Західна Волинь і Східна Галичина (Західна Україна), а в 1940 р. Північна Буковина й Південна Бессарабія були возз'єднані з Україною. У 1945 р. до складу України увійшла Закарпатська Україна.

Поступово кількість областей збільшувалась, що пов'язано не тільки з перерозподілом існуючих територій, а й приєднанням нових. Так, 1954 р. утворено Черкаську область, а Ізмаїльську об'єднано з Одеською. Цього ж року до складу України було включено Кримську область та місто Севастополь. У 1959 р. Львівську область було об'єднано з Дрогобицькою.

Сучасний адміністративно-територіальний устрій. Це поділ країни на адміністративні одиниці, відповідно до якого утворюються місцеві органи державної влади й управління. Згідно з Конституцією України, систему адміністративно-територіального устрою нашої країни складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До найвищих адміністративних одиниць належать Автономна Республіка Крим, 24 області та два міста спеціального статусу – Київ і Севастополь (мал. 7). Такий статус надає цим містам права на рівні областей. Наступну, середню, ланку адміністративно-територіального устрою утворюють адміністративні райони (490), на які поділена кожна адміністративна область. На цьому рівні також виділяють міста обласного значення (177), до яких належать найбільші з 458 міст України (великі міста зазвичай поділяють на райони). Найнижчою ланкою адміністративно-територіального устрою є міста районного підпорядкування (279), селища міського типу (886) й села (28 504).

Кожна адміністративно-територіальна одиниця має свої органи територіального управління. Автономна Республіка Крим, 24 області й міста спеціального статусу (Київ та Севастополь) підпорядковуються вищим державним органам влади. Міста республіканського значення (11) підпорядковані органам влади Автономної Республіки Крим, а міста обласного значення (23) – органам влади областей. Сільські населені пункти відповідно звітуються перед сільськими радами.

Адміністративно-територіальний устрій, як відомо, призначений для полегшення управління нашою державою. Науково обґрунтований підхід до створення системи адміністративно-територіальних одиниць сприяє не лише поступальному розвитку економіки, а й виходу з кризових ситуацій у господарстві.

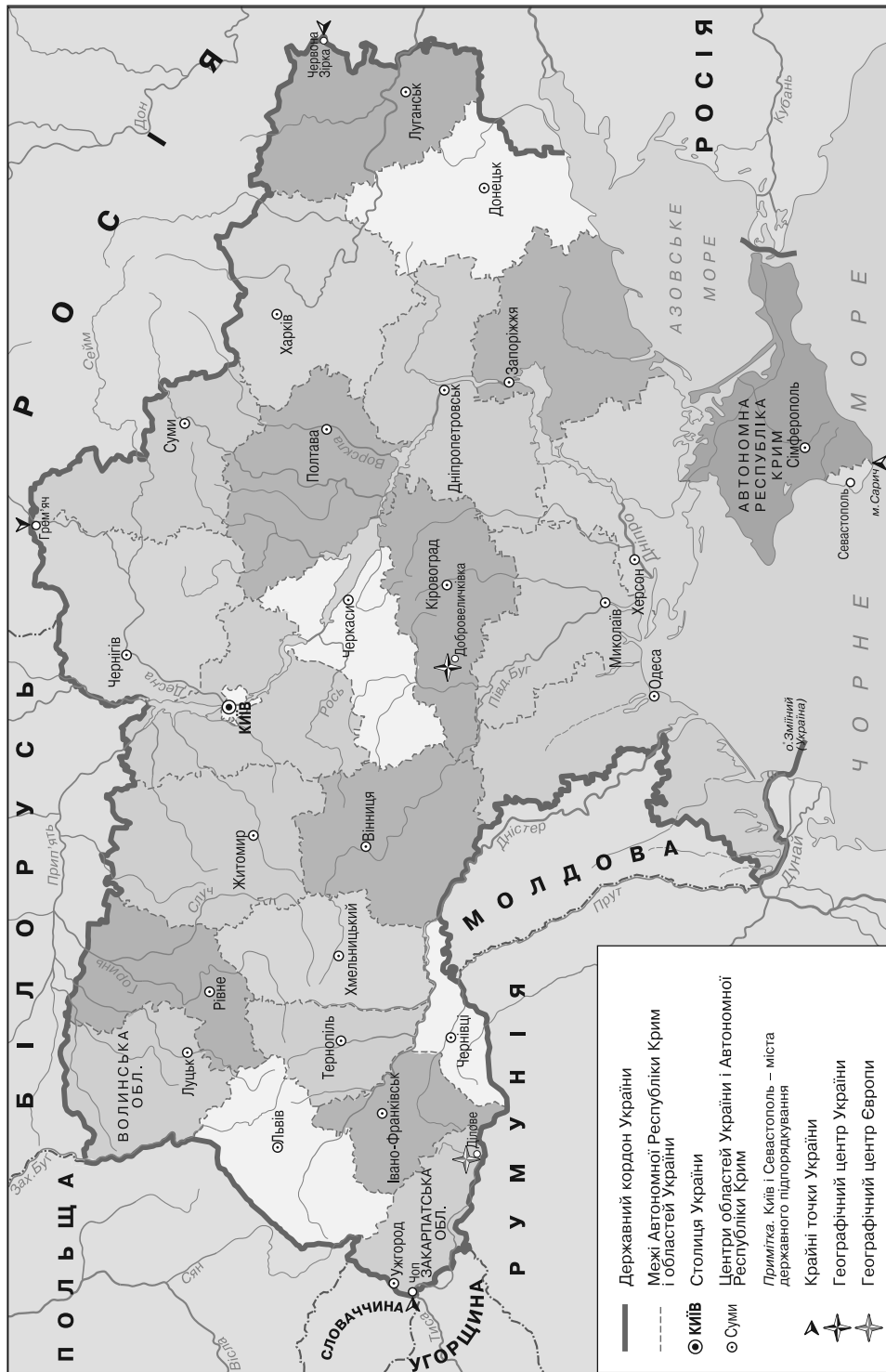
Проблема

З позицій географічної науки в існуючому нині адміністративно-територіальному устрої України є певні недоліки – непропорційність розмірів областей, значні відмінності в кількості адміністративних одиниць нижчого рангу, нерівномірна віддаленість територій від обласного центру тощо. Тому останнім часом розглядають питання зміни адміністративних кордонів у межах нашої країни з метою ефективнішого управління господарством. Запропонуйте своє бачення вирішення цієї проблеми.

РОЗДІЛ 1

Мал. 7. Адміністративно-територіальний устрій України

§4. Адміністративно-територіальний поділ

З огляду на численні труднощі в управлінні господарством країни, пов'язані насамперед з її адміністративно-територіальним устроєм, доцільно вивчати відповідний зарубіжний досвід. Особливо повчальний і корисний досвід країн Європейського Союзу. Адже, попри відмінності в регіональному розвитку України і держав ЄС, ми маємо спільні риси. Свого часу розвинуті нині країни Європи також зазнавали серйозних проблем у власній економіці. Однак вони змогли досягти успіхів, чому сприяло й ефективне реформування системи адміністративно-територіального управління. Переймаючи досвід сусідів по Європі, нам важливо не просто запозичувати чужі правила управління, а зуміти пристосувати їх до специфіки суспільно-економічного розвитку нашої держави.

23

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 2

Нанесення на контурну карту адміністративних одиниць України

1. На контурній карті України позначте червоним кольором кордони АР Крим та адміністративних областей.
2. Підпишіть на контурній карті обласні центри України.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Адміністративно-територіальний поділ України – система територіальної організації, створена для полегшення управління нашою державою.
- ✦ Адміністративно-територіальний поділ України передбачає поділ її території на автономну республіку, області, райони, міста, селища, села.
- ✦ Кожна адміністративно-територіальна одиниця має свої органи територіального управління.

Ключові терміни і поняття

✦ адміністративно-територіальний поділ ✦ автономна республіка ✦ адміністративна область ✦ адміністративний район ✦ місто ✦ селище міського типу ✦ село ✦

Самоперевірка

За додатковими джерелами підготуйте доповідь «Проекти сучасних змін в адміністративно-територіальному устрої України».

З'ясуйте, які органи територіального управління є у вашій місцевості. Яких змін в історичному часі зазнавав адміністративно-територіальний устрій України?

Що є адміністративно-територіальним поділом України і яке його призначення?

Тема 1.
КІЛЬКІСТЬ, РОЗМІЩЕННЯ
І ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ,
ЙОГО ВІКОВА І СТАТЄВА
СТРУКТУРА

Тема 2.
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА
ЕТНІЧНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ

Тема 3.
СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ
І РОЗВИТОК
ПОСЕЛЕНЬ

Тема 4.
ТРУДОВІ РЕСУРСИ
І ЗАЙНЯТІСТЬ
НАСЕЛЕННЯ

Т.Г.ШЕВЧЕНКО

1814-1861

І МЕНЕ В СІМ'І ВЕЛИКІЙ,
В СІМ'І ВОЛЬНОЙ, НОВІЙ,
НЕ ЗАБУДЬТЕ ПОМ'ЯНУТИ,
МІЗЛИМ ТІХИМ СЛОВОМ.

Т.Г. Шевченка

A black and white photograph capturing a festive night scene. The sky is filled with numerous bright fireworks exploding in various patterns. In the foreground, a crowd of people is gathered, with several individuals prominently holding up large flags, including the Ukrainian national flag and the European Union flag. The background features illuminated city buildings, with one building displaying the letters 'УК' and 'ІН' on its facade, and another labeled 'HOTEL'. The overall atmosphere is one of joy and celebration.

**Розділ 2.
НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ**

Тема 1.

КІЛЬКІСТЬ, РОЗМІЩЕННЯ І ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ, ЙОГО ВІКОВА І СТАТЄВА СТРУКТУРА

Головне багатство України не природні ресурси, а люди, які її населяють. А свої багатства варто добре знати. Скільки людей і де вони оселяються? Якого вони віку і статі? Куди переміщуються і чому? Подібні запитання давно цікавлять не лише вчених, а й численних практиків народного господарства і приватного бізнесу. Прорахунки у відповідях на такі запитання можуть дуже дорого коштувати. Ось чому щороку здійснюють державний облік інформації про населення України, розраховують й аналізують різноманітні його показники, складають експертні оцінки на тепер і на перспективу.

Усе сказане робиться тому, що саме людина є творцем будь-яких матеріальних і духовних благ суспільства. Не будемо забувати, що кожний з нас є часткою цього населення і водночас маленькою «цеглинкою» цього суспільства. І ми всі, окремо та разом, варті уваги!

§5. Кількість і густина населення

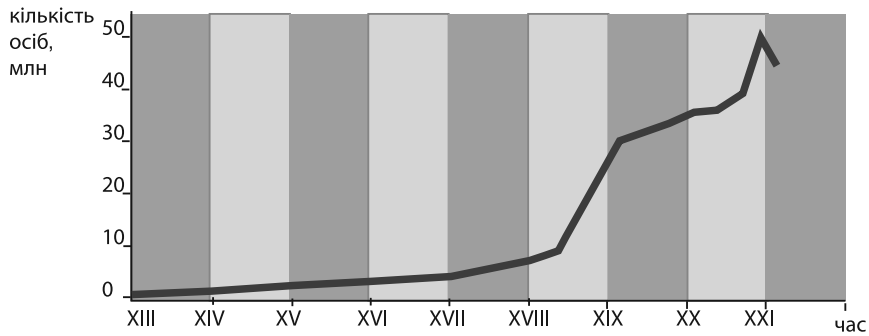
Географічна розминка

З попередніх курсів географії пригадайте, що таке густина населення.

- Назвіть чинники, які визначають густоту населення.

Кількість населення. Комфортні для життя і діяльності людей природні умови сприяли заселенню і освоєнню українських земель. Проте чисельність мешканців тут помітно змінювалася в історичному часі (мал. 9). За деякими припущеннями, наприкінці XIII ст. на українських землях проживало близько 2 млн осіб. Упродовж Середньовіччя та в більш пізні історичні періоди через тривалі війни і спустошливі епідемії чисельність населення зростала повільно. Ось чому в XVII ст. кількість населення на теренах України становила тільки 5 млн осіб (мал. 8).

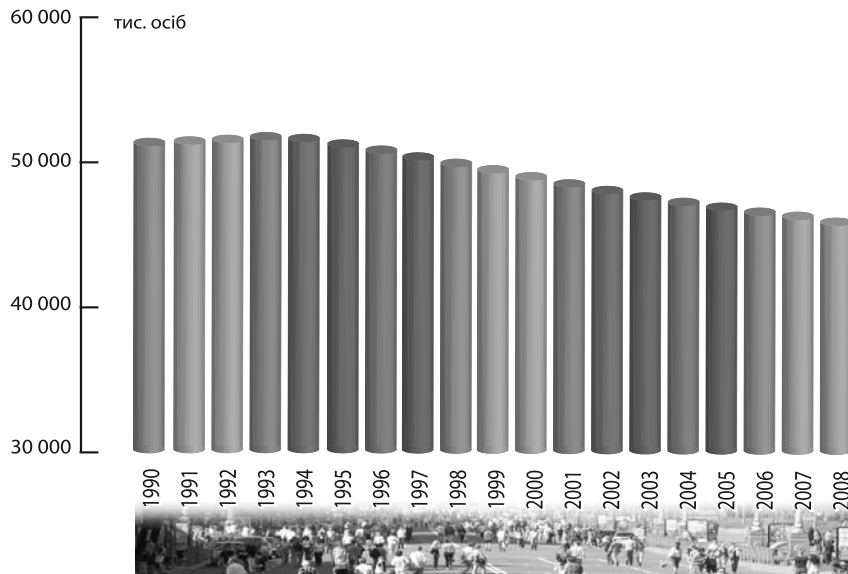
§ 5. Кількість і густота населення

Мал. 8. Графік зміни кількості населення на території України за період з XIII по XX ст.

У подальшому темпи зростання чисельності населення на українських землях дещо зросли. У XVIII ст. тут проживало близько дев'яти, а на початку XIX ст. уже понад 30 млн осіб. У 1913 р. у сучасних державних кордонах України мешкало 35,2 млн осіб.

Наступні бурхливі історико-політичні події XX ст. – Перша світова війна 1914–1918 рр., революція, громадянська війна і військова інтервенція 1917–1922 рр., голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна 1939–1945 рр. і голод 1947–1948 рр. спричинили великі втрати населення України. Попри усілякі негаразди, чисельність населення України продовжувала зростати і на 1.01.1993 р. досягла 52,2 млн осіб. Однак цей рік виявився своєрідним піком зростання чисельності населення нашої країни. А вже після того ця цифра невпинно щорічно зменшувалася, досягши на початок 2008 р. 46 млн 372 тис. осіб (мал. 9). За наступні півроку чисельність населення ще зменшилася і на 1.06.2008 р. становила 46 млн 239 тис. осіб (див. Додаток 2).

Мал. 9. Чисельність населення України на рубежі XX і XXI ст.

ТЕМА 1 Кількість, розміщення і густина населення...

28

РОЗДІЛ 2

Проблема

Неухильне скорочення кількості населення України може призвести до зникнення української нації. Чи згодні ви з цим твердженням і які економічні та соціальні заходи варто здійснити в державі, аби поліпшити ситуацію?

Густина населення. Попри те, що кількість населення в Україні неухильно зменшується, його густина залишається відносно високою. У середньому вона нині становить 77 осіб/км², хоча по території країни населення розміщене нерівномірно (див. форзац). (Показник густоти населення розраховують діленням кількості наявного населення на площу території.)

Найбільшою концентрацією населення виділяється Донбас (Донецька і Луганська області). Тут проживає понад 15 % населення країни, а густина населення в Донецькій і Луганській областях становить відповідно 176 і 91 осіб/км². Друге місце посідають центральні області, де зосереджено понад 12 % населення країни. Третє і четверте місця належать відповідно Придніпров'ю і Північному Сходу України, де проживає понад 11 % загальної кількості населення країни.

Щільно заселені також і деякі західні області України, як-от: Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області, що склалося історично. Густина населення тут перевищує 100 осіб/км². Водночас Полісся і південь України через несприятливі природні умови (заболочені землі на Поліссі, нестача вологи на півдні) є малозаселеними, густина населення тут становить лише 40–52 осіб/км². Це найнижчі показники в межах нашої країни.

Густина населення між деякими областями відрізняється майже в 4,5 раза – найвища густина населення в Донецькій області (176 осіб/км²), найнижча – у Чернігівській області (40 осіб/км²).

Чинники розселення населення. Особливості розселення населення по території України, як і скрізь у світі, визначаються поєднанням природних і соціально-економічних чинників.

Наука стверджує

Чинники розселення людей змінювалися. На ранніх стадіях історії людства головним чинником розселення були природні умови, пізніше відчутну роль почали відігравати природні ресурси – земельні, мінеральні, водні тощо. З подальшим розвитком господарства зростає вплив соціально-економічних чинників розвитку суспільного життя, які створюють відповідні можливості використання природних умов і ресурсів.

Територія України має загалом сприятливі для розселення природні умови та багаті природні ресурси, для яких характерна просторова неоднорідність. Найсприятливіші природні умови та багаті ресурси в Донецькій області, а найнесприятливіші умови та бідні ресурси у Волинській. При цьому за сумарною продуктивністю природних ресурсів різниця між крайніми показниками серед 24 областей і АР Крим становить 5,5 раза (найвища в Донецькій, найнижча – у Волинській областях).

§5. Кількість і густина населення

Мал. 10. Київ у минулому і тепер

Ще більший контраст виникає, коли порівнювати окремі види ресурсів за адміністративними районами. Так, наприклад, показники продуктивності мінеральних ресурсів у Криворізькому районі Дніпропетровської області та Луцькому районі Волинської області відрізняються у вісім тисяч разів. Саме інтенсивне освоєння надр у Дніпропетровській, Донецькій і Луганській областях значною мірою зумовило тут високу густоту населення.

Отже, природні умови й ресурси суттєво впливають на формування розселення людей. Проте нині визначальну роль у розміщенні населення по території країни відіграє виробництво, адже будь-які підприємства (промислові, сільськогосподарські, транспортні тощо) потребують забезпечення робочою силою.

Розвиткові поселень, крім виробництва, сприяє й виконання ними соціальних функцій, тобто створення лікувально-оздоровчих і освітніх установ, торговельних закладів і закладів культури, об'єктів побутового призначення (наприклад, відділень зв'язку, будинків побуту) тощо (мал. 10). Особливо приваблюють до себе людей великі міста, де зазвичай найпотужніше представлене виробництво і найрозвиненіша соціальна сфера.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 3

Побудова графіка зміни кількості населення за певний період

За Додатком 2 побудуйте графік зміни кількості населення України з 1990 по 2007 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Кількість населення України неухильно зменшується і нині становить 46 млн 239 тис. осіб.
- ✦ Середня густина населення України висока (77 осіб/км²), але розміщене воно по території нерівномірно: найгустіше заселені східні, найменше – північні та південні регіони України.
- ✦ Природні умови та ресурси суттєво впливають на формування розселення, однак нині визначальну роль у розміщенні населення відіграють соціально-економічні чинники.

Ключові терміни і поняття

- ✦ густина населення ✦ чинники розселення населення ✦

Самоперевірка

- З'ясуйте природні та соціально-економічні чинники, які впливають на густоту населення у вашій місцевості.
- Поясніть закономірності розподілу населення по території України. Як і чому змінювалася чисельність населення України в історичному часі?

Яка чисельність і середня густина населення України?

§6. Природний і механічний рух населення. Статеві-віковий склад населення

Географічна розминка

- Пригадайте з власного досвіду приклади далеких переміщень людей територією України та за її межами. Назвіть причини переміщень людей територією рідної країни та за її межами.

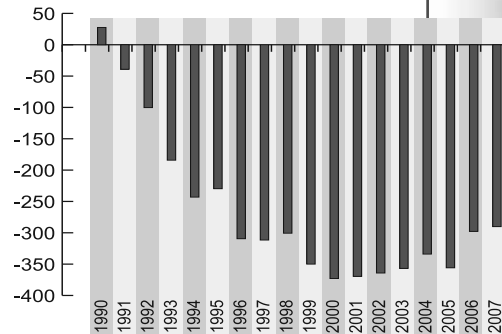
Природний рух населення України. Кількість населення будь-якої країни залежить від співвідношення кількості людей, які народжуються і вмирають. Саме такі характеристики визначають **природний рух населення** – сукупність народжених живими і померлих за певний період. На жаль, Україна має один з найнижчих у світі показників **народжуваності**. Упродовж останнього періоду народжуваність дещо зросла (з 8,1 особи на 1 тис. населення у 2002 р. до 10,2 особи у 2007 р.), проте ще не досягла рівня 1990 р., коли становила 12,6 особи на 1 тис. населення.

Низькі показники народжуваності в Україні супроводжуються високим рівнем **смертності**. Останнім часом показник смертності зріс із 15,7 особи на 1 тис. населення у 2002 р. до 16,4 у 2007 р. Упродовж першої половини 2008 р. смертність досягла показника 17,5 особи на 1 тис. населення. Зауважимо для порівняння, що 1990 р. смертність у

§6. Природний і механічний рух населення...

країні була значно меншою і дорівнювала 12,1 особи на 1 тис. населення. Загалом в Україні кількість померлих перевищує кількість народжених. Це означає, що природний приріст від'ємний, а тому кількість населення країни не зростає (мал. 11). **Природний приріст** – різниця між кількістю народжених живими і померлих.

Таке явище, коли кількість населення країни постійно зменшується, називають **депопуляцією** (по суті, вимирання нації). Уперше ознаки депопуляції в Україні з'явилися 1991 р., і відтоді ситуація не змінилася й досі. Кількість населення щороку неухильно скорочується в середньому на 287 тис. осіб (Додаток 3). Це означає, що щороку зникає населення таких міст, як Луцьк, Житомир, Ужгород чи Кіровоград. А надто помітна депопуляція у сільській місцевості. Так, вже є не одна сотня сіл, де впродовж року не народжується жодної дитини. Як наслідок, за останні 17 років кількість населення України скоротилася майже на 5,5 млн осіб. А це є безперечною ознакою демографічної кризи.

Мал. 11. Природний приріст населення України (тис. осіб)

Наука стверджує

Сумні прогнози для України – це реальність. За темпами скорочення населення на початок XXI ст. наша країна випереджала всі країни Європи. Якщо не станеться позитивних зрушень, за деякими прогнозами, кількість населення України зменшиться: у 2020 р. – до 40 млн, а в 2050 р. – до 35–25 млн осіб. До того ж середня тривалість життя українців може знизитися до 50–53 років і стрімко наблизитиметься до тривалості життя наших пращурів – скіфів, які через важкі умови існування жили в середньому лише близько 40 років. Проте вони були надзвичайно здорові.

Серед причин депопуляції в Україні насамперед є низька народжуваність. Вона зумовлена соціально-економічними чинниками – поганим добробутом людей, скрутним матеріальним становищем більшості молодих сімей, великою кількістю розлучень, зниженням рівня медичного обслуговування тощо. Через низьку народжуваність збільшується частка людей похилого віку. А серед них закономірно вища смертність, яка підсилюється швидким поширенням у країні захворювань і недостатнім рівнем медичного обслуговування. У деяких областях тяжкі захворювання і висока смертність є наслідком чорнобильської катастрофи.

Географія природного руху населення в Україні. Показники природного руху населення (народжуваність, смертність, природний приріст) змінюються не лише в часі, а й по території України (Додаток 4). Так, за даними 2007 р., найсумніша ситуація в Донецькій області, де природний приріст становив –41549 осіб. Адже кількість померлих тут удвічі перевищила кількість народжених (82109 проти 40560 осіб). До того ж саме в цій області смертність найвища в Україні.

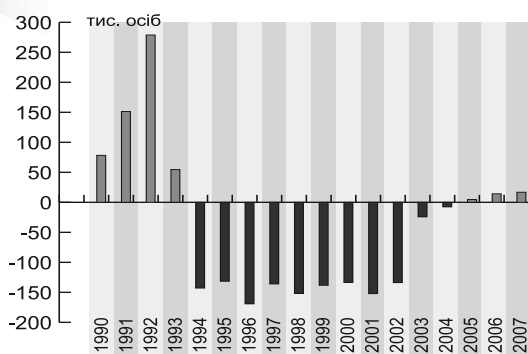
Друге місце в сумній статистиці посідає ще одна промислово розвинута область – Дніпропетровська з природним приростом –25 348. За 2007 р. тут померло 59 850 жителів, а народилося лише 34 502 дитини. Так само вкрай негативне становище і в Луганській області, де природний приріст становить –7653. Кількості народжених тут осіб (12 363) вочевидь не вистачає для збільшення кількості населення області, оскільки за той самий період померло 20 016 осіб. У цій області зафіксовано й один з найвищих показників смертності. Впритул за «лідерами» йде Харківська область з природним приростом –20 243 осіб. За 2007 р. тут народилося в 1,8 раза менше, ніж померло, – 25 269 проти 45 512 осіб.

Отже, найгірші показники природного руху населення зареєстровані в індустріально розвинутих областях. І це не випадково, адже, крім загальних для всієї країни причин зниження темпів природного приросту, надто негативну роль тут відіграли численні «брудні» підприємства.

Єдина з областей, де кількість населення зростає, – Закарпатська. За 2007 р. кількість населення тут збільшилася на 345 осіб.

Механічний рух (міграції) населення. Кількість населення країни залежить не тільки від природного руху. Адже з різних причин люди можуть виїхати тимчасово або назавжди за межі власної країни, тобто мігрувати (від лат. *migratio, migro* – переходжу, переселяюсь). **Міграція**, або **механічний рух населення**, – це територіальні переміщення населення, пов’язані зі зміною місця проживання. Усі міграційні переміщення поділяють на зовнішню і внутрішню міграції.

Зовнішня міграція – це виїзд населення за межі України або прибуття до України з інших країн. Тому її ще називають *міждержавною*.

Мал. 12. Зовнішня міграція населення України (приріст, скорочення)

Така міграція може впливати на загальну кількість населення країни. У зовнішній міграції розрізняють еміграцію та імміграцію. **Еміграція** (від лат. *emigro* – виселяюсь) – виїзд громадян своєї країни в іншу країну на тривале або постійне місце проживання. **Імміграція** (від лат. *immigrans* – той, що заселяється) означає, навпаки, приїзд іноземців до країни. Тривалий період Україна була країною еміграції (Додаток 3). Останніми роками минулого століття потік емігрантів нерідко перевищував 200 тис. осіб на рік (мал. 12). Тому **сальдо міграції** – різниця між

еміграцією та імміграцією – сягало понад 160 тис. осіб на рік.

Головна причина виїзду громадян за кордон – пошук гідного заробітку. На батьківщині його дуже важко знайти через економічні негаразди і внутрішню політичну нестабільність. Понад 7 млн наших громадян працюють за кордоном. Понад 60 % тих, хто виїжджає з України, прямують до Росії. Серед інших країн, де наші співвітчизники знайшли собі роботу, – Португалія, Іспанія, Канада, США та ін. Характерним є те, що більша частина емігрантів – це особи працездатного віку і кваліфіковані спеціалісти різних галузей.

Проблема

Однією з гострих проблем міграції населення України є те, що, виїхавши до інших країн, особи переважно молодого і середнього віку здебільшого не мають наміру повертатися. Для України це не лише втрата найпрацездатнішого населення, а й негативний вплив на природне відтворення населення з подальшим поглибленням демографічної кризи. Що, на вашу думку, варто зробити в державі, аби повернути емігрантів додому?

Знизити рівень міграції людей за межі України можна буде лише тоді, коли умови проживання в нашій країні наблизяться до світових стандартів. Останніми роками сальдо міграції в Україні є позитивним і поволі зростає (мал. 12). Так, за 2007 р. міграційний приріст населення становив близько 17 тис. осіб. Це дуже важлива тенденція для України, економіка якої через міграцію зазнає великих людських і матеріальних втрат.

Внутрішня міграція – це переміщення населення в межах однієї країни. Така міграція не впливає на загальну кількість населення країни, але позначається на кількості жителів у різних її регіонах. Залишати рідну оселю і мігрувати українців примушували передусім пошуки роботи. При цьому мігранти нерідко міняли місце проживання, оселяючись у великих містах, де більше можливостей для застосування своїх здібностей. Особливо багато приїжджих у столиці.

Утім не обов'язково назавжди покидати свій дім. Тисячі жителів України, ніби маятник, що коливається між двома точками, переміщуються двічі впродовж дня – на роботу і з роботи чи на навчання і назад. А своєрідними «точками» для них можуть бути два різні міста, село і місто, приміська зона і місто тощо. Це так звана **маятникова міграція** – регулярне переміщення людей з одного населеного пункту в інший без зміни місця проживання. Маятникова міграція дуже характерна для Донбасу, а також для західних областей України. Більшість маятникових мігрантів до великих міст – це мешканці нечисленних міських поселень. У західних Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській і Чернівецькій областях у маятникових міграціях найбільше беруть участь сільські жителі.

Крім маятникових, існують ще й **сезонні міграції**, пов'язані із сезонністю роботи – збирання врожаю, літнє будівництво та ін.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом для вимушеної міграції населення з радіоактивно забруднених територій.

Статеві-віковий склад населення. Зниження народжуваності в Україні позначається на **віковій структурі** її населення (мал. 13). Для неї характерна значна частка людей похилого віку – 16 % (Додаток 5). Водночас кількість дітей і підлітків (0–14 років) з 21,4 % у 1991 р. знизилася нині до 14 %. Таке явище, характерне для всієї Європи, називають старінням населення. За міжнародними нормами, населення країни вважають старим, якщо частка людей віком понад 65 років становить більше 7 %. Отже, можна сказати, що населення України є дуже старим. Старіння нації негативно впливає на розвиток господарства, адже частка працездатного населення зменшується, водночас збільшується навантаження на нього через велику кількість людей пенсійного віку, яких треба утримувати.

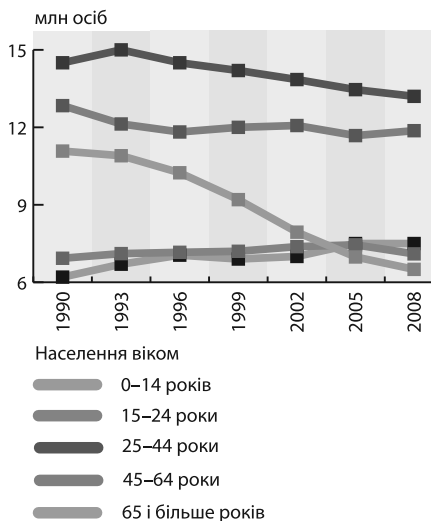
ТЕМА 1 Кількість, розміщення і густина населення

34

РОЗДІЛ 2

Практичне завдання

За Додатком 5 і малюнком 13 з'ясуйте, як змінилася кількість людей віком понад 65 років у 2008 р. порівняно з 1991 р.

Мал. 13. Розподіл населення України за віком з 1990 по 2008 р.

На віковий склад і загалом кількість населення впливає також середня тривалість життя людей, яка з 1991 р. у нашій країні зменшилась з 69 до 68 років. При цьому середня тривалість життя жінок порівняно з чоловіками вища пересічно на 12 років (74 проти 62 років). Це є однією з причин того, що більшість населення нашої країни становлять жінки – близько 54 %. Причому така кількісна перевага виявляється не одразу при народженні, а тільки в середньому віці. І що далі за віком, то помітніша ця перевага на користь жінок. Співвідношення кількості чоловіків і жінок визначає **статеву структуру** населення країни, яка також має велике значення для розвитку господарства.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Природний рух населення – це різниця між кількістю народжених живими і кількістю померлих за певний період.
- ✦ В Україні природний рух від'ємний, тобто кількість померлих перевищує кількість народжених.
- ✦ Механічний рух (міграції) населення – територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.
- ✦ Усі міграційні переміщення поділяють на зовнішню і внутрішню міграції. У зовнішній міграції розрізняють еміграцію та імміграцію.
- ✦ Статеві-віковий склад населення України характеризується значною часткою людей похилого віку і переважанням жінок.

Ключові терміни і поняття

- ✦ природний рух населення ✦ природний приріст ✦ механічний рух населення ✦ міграція ✦ статеві-віковий склад населення ✦

Самоперевірка

З'ясуйте наявність і характер міграцій у вашій місцевості.

Поясніть зв'язок між механічним рухом населення України та його віковою структурою?

Чим різняться між собою маятникова і сезонна міграції?

Назвіть особливості вікової і статеві структури населення України.

Тема 2.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

«Обличчя» будь-якої держави – це насамперед люди, її населення. В Україні воно не однорідне і складається з багатьох народів, які створюють неповторний колорит у регіонах свого проживання. Кожний народ, що населяє нині територію України, має свою історію й національні уподобання щодо стилю життя, які не варто ігнорувати під час вирішення спірних питань у суспільстві. Так само не варто залишати поза увагою і набуті різними народами навички господарювання. Лише за таких умов – розуміння національних потреб кожного з народів України і надання достатніх можливостей для якнайповнішої реалізації їх – можна досягти необхідної злагоди в країні. А це є запорукою сталого розвитку її економіки і добробуту її населення.

§7. Національний склад населення України та етнографічні групи українців

Географічна розминка

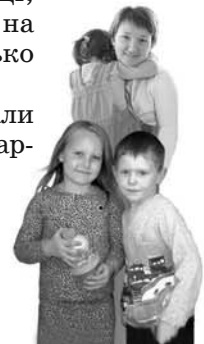
Пригадайте з курсу географії 6-го класу, скільки на Землі налічують народів.

Назвіть найпоширеніші мови в Європі.

Національний склад населення України. Нація (від лат. *natio* – плем'я, народ) – це населення, в якого спільними є територія проживання, мова, історія та культура. Українська нація формувалася під впливом різних європейських народів і має тривалу й непросту історію становлення.

Особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність. За даними останнього Всеукраїнського перепису населення (2001), на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей. Серед них переважають українці, які є **корінним населенням** країни, тобто вони споконвіку жили на цих землях. Чисельність українців становить 37,5 млн осіб, або близько 78 % загальної кількості населення.

Нині у складі України корінними народами, які віддавна проживали на своїх етнічних територіях, разом з українцями є також угорці в Закар-

ТЕМА 2 Національний та етнічний склад населення

36

РОЗДІЛ 2

патській області, румуни у Чернівецькій і Закарпатській областях, молдавани в Чернівецькій та Одеській областях, кримські татари в АР Крим.

Представники інших народів в Україні належать до *прийшого населення*. Серед таких і росіяни, яких в Україні налічують 8,3 млн осіб, що становить близько 17 % усього населення. За чисельністю росіяни посідають у країні друге місце. До п'ятірки лідерів за чисельністю увійшли також білоруси, молдавани і кримські татари (Додаток 6). Чисельність кожної з цих націй коливається в межах 200–300 тис. осіб.

Існують певні особливості щодо територіального розселення корінного населення та національних меншин. Українці компактніше заселяють центр і більшість західних областей України. Так само компактно проживають і кримські татари, 98 % яких мешкає в АР Крим, до того ж їхня частка в загальній чисельності населення тут постійно зростає. Молдавани зосереджені переважно в Одеській та Чернівецькій областях, на які припадає 74 % їхнього населення. Водночас білоруси не віддають перевагу будь-якому з регіонів і загалом розсіяні по всій території нашої країни.

Разом з українцями росіяни складають основну частку населення в переважній більшості областей і передусім в АР Крим (де проживає понад третина росіян), на Луганщині, Дніпропетровщині та Харківщині.

Загалом національний склад населення найстрокатіший у промислових регіонах і великих містах. Це зумовлено міграцією великої кількості людей у пошуках роботи. Так само він урізноманітнюється з наближенням до кордонів держави.

Попри національне різноманіття, українську мову вважають рідною 67,5 % населення України. Російську мову визначили як рідну близько 30 % населення. Частка інших мов, які населення України визнало рідними, становить 2,9 %.

Проблема

У деяких східних і південних областях України чимало прихильників визнання другої державної мови – російської. Висловіть власну думку щодо офіційної двомовності в Україні.

Етнографічні групи українців. Етнографічна група – частина нації або етносу (народу), що вирізняється мовою, побутом, культурою. Наша нація формувалася на перехресті різних культур і етнокультурних угруповань. Саме цим пояснюється існування нині в етнічній структурі українців кількох основних етнографічних груп. Одні з них, як-от: гуцули, бойки і лемки, – представники Карпатського регіону, інші – поліщуки та литвини – мешканці Українського Полісся. Хіба не про них нам нагадують поширені серед українців прізвища – Поліщук, Литвин, Бойко?

Кожна етнографічна група українців має власну говірку, власні звичаї і прадавні обряди, самобутній пісенний фольклор, звичний спосіб господарювання, розвинуті народні ремесла. Так, етнічну своєрідність *бойків* (мал. 14, а) визначила насамперед господарська діяльність – переважно вирубно-вогневе землеробство. Воно зумовило простоту в усьому: віддалені одна від одної небілені хати, одяг за прадавніми зразками з простого полотна. І водночас – неповторна дерев'яна храмова архітектура.

§7. Національний склад населення...

Гуцули чи не єдина група українського етносу, для якої провідною галуззю господарства було саме скотарство (особливо вівчарство). Воно зумовило і своєрідність побуту цих горян та їхньої культури. Житло гуцулів, наче фортеця, мало оточений системою будівель двір. Самобутня кухня зорієнтована на молочні та м'ясні страви. А надзвичайно мальовничий одяг добре пристосований до мінливої погоди гір (мал. 14, б). Більшість гуцулів мешкає в сільських поселеннях подекуди на висоті до 1400 м, а тому їх ще називають верховинцями.

Культура **лемків** зазнала впливу словацько-польського оточення. Відносна простота побутових речей компенсувалася в них мальовничістю витворів народного мистецтва. Це і вишивки з переважно геометричним орнаментом, і різьблення по дереву, і писанкарство, і прикраси з бісеру. Основним напрямком господарювання лемків з давніх-давен було скотарство. Своєрідний фольклор лемків рясніє оригінальними весільними й жартівливими піснями.

Поліщуками в Україні називають мешканців Українського Полісся. Ця етнографічна група сформувалася в районі українсько-білоруського міжетнічного порубіжжя. Завдяки відносній ізольованості і специфічності природних умов Полісся поліщуки зберегли для нас чимало з прадавньої слов'янської культури. Це й типи поселень часто з однією вулицею або у вигляді хуторів, і давня обрядовість, і особливий пісенний фольклор. Основні напрямки господарювання поліщуків – землеробство і скотарство, рибальство і мисливство.

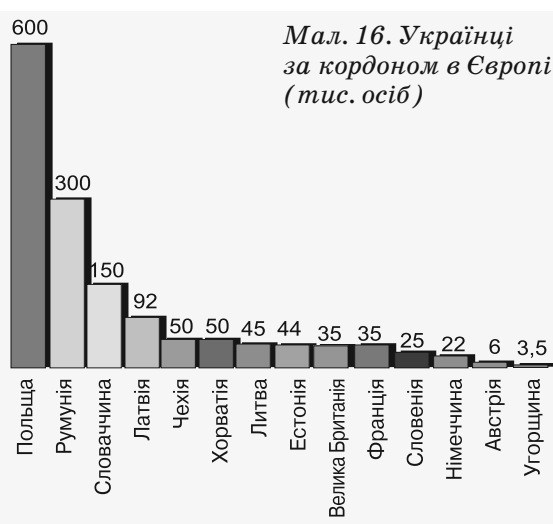
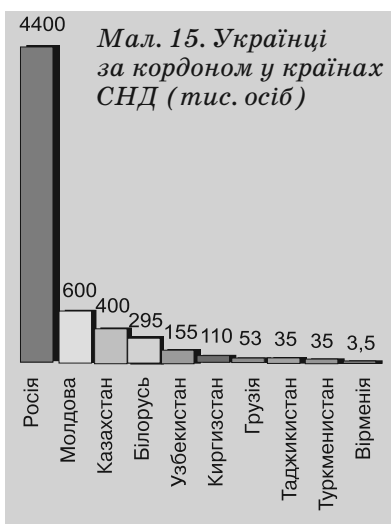
Етнографічна група **литвини** сформувалася на територіях, що на схід від Десни, під впливом української, білоруської і російської культур. Назва «литвини» пов'язана з тривалим перебуванням цієї частини українців у складі Великого князівства Литовського, що й позначилося на їхньому побуті, їхній культурі, мові. І дотепер вони вживають прадавні слова (атаба, присак, летась), куштують забуті страви (вушка, кулагу, розінки), співають давньоруські весільні пісні.

Українська діаспора. **Діаспорою** (грец. *diaspora* – розсіяння) називають частину народу, яка мешкає поза межами своєї історичної батьківщини, тобто країни свого походження. Передумовою виникнення такого явища є міграція українців через економічні негаразди і політичні причини. Виділяють три так звані хвилі еміграції, що сприяли формуванню української діаспори. Перша, зумовлена економічними причинами, відбулася ще наприкінці XIX ст. Друга потужна хвиля була спровокована двома світовими війнами та громадянською війною. Нова еміграційна хвиля в 90-х роках XX – на початку XXI ст. поповнила українську діаспору в багатьох країнах світу, передусім Європи, Північної Америки, Азії.

Мал. 14. Бойки (а), гуцули (б)

Нині за кордоном проживає загалом понад 11,3 млн українців. Понад половину з них мешкає у країнах СНД (мал. 15). При цьому лівова частка припадає на Росію, де нині постійно проживає 4 млн 400 тис. українців.

Чимало українських емігрантів (1 млн 278 тис.) оселилися в різних західноєвропейських країнах. Найчисленніша українська діаспора утворилась у Польщі (600 тис. осіб), удвічі менша вона в Румунії, третє місце за її чисельністю посідає Словаччина. У багатьох інших європейських країнах українська діаспора помітно менша (мал. 16).

Америка є давно освоєною українськими емігрантами частиною світу (мал. 17). Нині їх тут 2 млн 598,5 тис. Лідером за чисельністю української діаспори є США. Утім не набагато їм поступається інша відома країна української міграції – Канада. Тут, переважно на півдні, у більш близьких для себе природних умовах, нині проживає понад мільйон українців.

Українська діаспора Австралії (35 тис.) наймолодша. Вона сформувалася переважно в повоєнний період з вихідців із західних та східних областей України. Вони оселилися на сході і півдні новообраної країни. Ще 0,5 тис. «наших» знайшли нову батьківщину в Новій Зеландії. Нарешті, 35 тис. колишніх наших співвітчизників загубилися на теренах велетенської Азії та сповненої екзотики Африки.

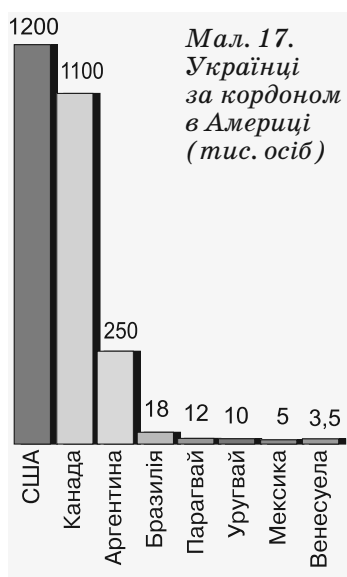
Духовна культура українського народу відображена в різноманітних духовних цінностях українців, як-от: мова, обряди і звичаї, вірування, фольклор, релігія. Значною мірою духовна культура є географічною, тобто пов'язана з довкіллям і нерідко відображає регіональні особливості суспільного життя.

Чимало українських звичаїв та обрядів пов'язані з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших пращурів. Найшанованішими в українців споконвіку були культові свята Сонячного циклу, які приурочували до днів весняного рівнодення (Великдень), літнього сонцестояння (Купайла), зимового сонцевороту (Різдво), осіннього сонцестояння (Калита). Між культовими святами відзначали менші, проте також урочисті, при-

§7. Національний склад населення...

святки: Колодій (пізніше Масниця), Зелена неділя (теперішня Трійця) і Весілля Свічки – на честь осіннього сонця, коли святкується перехід від літа до осені. Святкування супроводжувалося певними обрядами, окремі елементи яких дійшли до нашого часу – веснянки й гаївки, купальське дійство і частково колядки та щедрівки.

Основою календарних свят і обрядів, що в минулому регламентували все життя українського селянина, був трудовий сільськогосподарський календар. Передхристиянські свята наших пращурів поділялися на три частини, зумовлені трьома діями хліборобського циклу, що мали на меті посіяти, зібрати і приготувати. Так утворювався нескінченний ряд коловороту природи, чергування періодів праці й відпочинку.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 4

Побудова діаграми національного складу населення України

За Додатком 6 побудуйте діаграму національного складу населення України.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ В Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей.
- ✦ В українській нації вирізняють етнографічні групи – частини нації, що відрізняються мовою, побутом, культурою.
- ✦ Українська діаспора (понад 11, 3 млн осіб) – частина українців, яка мешкає поза межами своєї історичної батьківщини.

Ключові терміни і поняття

- ✦ національний склад населення ✦ корінне і прийшло населення ✦
- ✦ етнографічні групи ✦ діаспора ✦

Самоперевірка

1 Зробіть власне наукове дослідження, визначивши кількість представників різних національностей у вашому класі та їх співвідношення.

2 Знайдіть на карті світу країни з найбільшою українською діаспорою і визначте, які з них мають найбільш споріднені з Україною природні умови.

3 Охарактеризуйте особливості територіального розселення різних національностей України.

Назвіть найчисленніші національності України.

Тема 3.

СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ

Наші пращури здавна оселялися неподалік один від одного, адже наодинці чи невеликою групою людей вижити було складно. Поступово виникли перші людські поселення, які так само не залишались ізольовані. Нині населені пункти України, наче міцними нитками, пов'язані між собою мережею автомобільних, залізничних, водних або повітряних шляхів сполучення. Ними безперервно курсують люди і рухаються від пункту до пункту різноманітні вантажі. Засобами зв'язку – поштою, телеграфом, телефоном, через Інтернет – між населеними пунктами постійно передається найрізноманітніша інформація. Жодний населений пункт не може існувати без зв'язків з іншими поселеннями, оскільки всі вони є частиною єдиного цілого. Таке ціле, або розміщені на певній території і пов'язані між собою населені пункти, називають системою розселення. У системі розселення України є два основні типи поселень – міські та сільські.

§8. Міське населення

Географічна розминка

З попередніх курсів географії пригадайте, що є населеним пунктом.

Міста і селища міського типу. До міського населення відносять таке, що проживає в міських поселеннях – містах і селищах міського типу. В Україні **містом** є населений пункт, що налічує понад 10 тис. мешканців, з яких не менше 85 % працює в промисловості. За кількістю жителів міські поселення поділяють на такі групи: *малі* – до 50 тис. осіб, *середні* – 50–100 тис. осіб, *великі* – 100–500 тис. осіб, *дуже великі* – 500–1000 тис. осіб, *міста-мільйонери* – понад 1 млн осіб.

Більшість із 458 міст України – це малі та середні міста (мал. 18). Прикладом великих міст є Житомир, Кіровоград, Полтава, Суми, Хмельницький та ін. Серед дуже великих – Львів (мал. 19), Миколаїв, Запоріжжя. Міст-мільйонерів в Україні чотири, а саме: Київ (2740,2 тис. осіб), Харків (1461 тис. осіб), Дніпропетровськ (1039 тис. осіб), Одеса (1001 тис. осіб). За даними останнього перепису, до міст-

Мал. 18. Коломия – невелике затишне містечко, а втім, є центром гуцульських ремесел

мільйонерів належав і Донецьк (кількість населення сягала 1 млн 16 тис. осіб). Однак, за даними Держкомстату, на 1 січня 2008 р. тут мешкало всього 988 тис. осіб.

Україна і світ

Що називають містом. Критерії класифікації населеного пункту як міста в різних країнах неоднакові. Так, в європейській країні Данії містом вважають поселення, що має понад 250 жителів. Водночас в Японії, щоб потрапити до категорії міста, населений пункт має налічувати понад 50 тис. жителів. Азійська країна Малайзія визнає містом населений пункт з кількістю жителів понад 1 тис. У США містом є населений пункт, де проживає понад 25 тис. осіб.

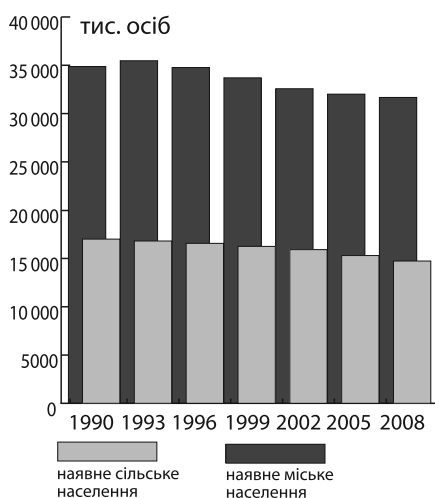
До категорії *селищ міського типу* належать населені пункти з кількістю населення понад 2 тис. осіб, з яких не менше двох третин становлять робітники, службовці та члени їхніх родин. Таких населених пунктів в Україні нині 886.

Міста класифікують не тільки за кількістю населення, а й за функціями, які вони виконують у суспільстві. Столиця України місто

Мал. 19. Львів – одне з великих міст України

Мал. 20. Кількість сільського і міського населення

стабільно спостерігається з 1970-х років і зберігається впродовж усієї історії незалежності України, починаючи з 1991 р. (мал. 20).

Практичне завдання

За Додатком 2 і малюнком 20 визначте, який відсоток населення України становлять городяни.

Історична довідка

Міста-пращури. У межах сучасної території України перші міста були засновані в VI ст. до н.е. і пов'язані з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я. Найбільш відомі з них Ольвія, Херсонес (мал. 25), Боспор, Тіра тощо. Ці стародавні міста виконували роль політичних та адміністративних центрів античних держав. Якщо в IX ст. за даними літописів на українських землях було лише 20 міст, то у XIII ст. їхня кількість сягнула 238.

Урбанізація. Цим поняттям позначають процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства. Найвиразніша урбанізація у східних і центральних індустріальних областях України. Лідером є Донецька область, де не тільки найвищий відсоток міського населення, а й найбільше міських поселень – 183, у тому числі 52 міста і 131 селище міського типу. Міське населення переважає також у Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій і Київській областях. Західні області країни значно поступаються східним за часткою міських жителів. Якщо, наприклад, у Запорізькій області городяни становлять 76 %, у Донецькій – 90 %, то у Волинській області на них припадає 50 %, в Івано-Франківській – 42 %, а в Закарпатській – лише 36 %.

Київська область активно урбанізується насамперед завдяки столиці – місту Києву. Це найчисленніше місто в країні, адже на 1 червня 2008 р. його населення налічувало 2 млн 744 тис. 384 особи. Київ є

Київ насамперед виконує адміністративно-політичні функції. Промислові функції виконують Кривий Ріг, Нікополь, Горлівка, Макіївка та ін. Функції транспортних вузлів покладено на Фастів, Жмеринку, Здолбунів, Козятин тощо. Добре відомі своїми курортно-оздоровчими функціями Євпаторія, Моршин, Трускавець, Хмільник, Миргород та ін. Водночас є багатofункціональні міста, до яких належать центри адміністративних областей і АР Крим.

Більшість населення України проживає саме в міських поселеннях (див. Додаток 2). Співвідношення між міським та сільським населенням на користь першого

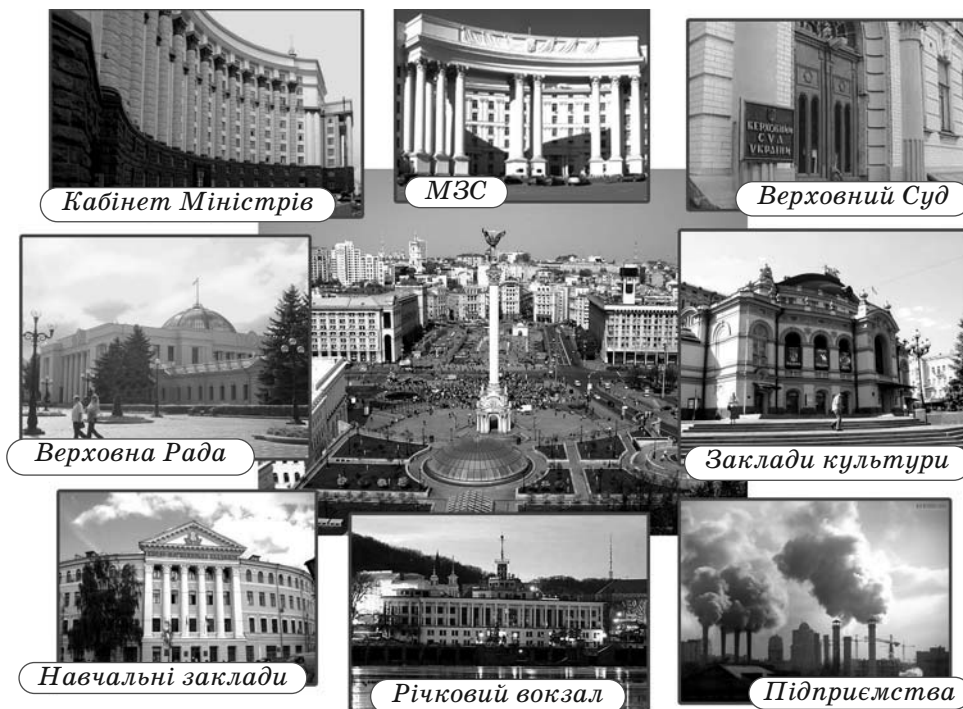
адміністративним, науковим і культурним центром з великою кількістю промислових підприємств і навчальних закладів (мал. 21). Завдяки цьому він притягує до себе трудові ресурси в радіусі, більшому, ніж має будь-яке інше місто України, – понад 120 км. У цих межах в інтенсивні маятникові міграції залучено населення численних міст, селищ міського типу і сіл. Київ – єдине місто в країні, в якому офіційно відсутнє сільське населення. А зайнятість населення у столиці перевищує середню по країні і є найвищою серед інших регіонів.

Проблема

Процеси урбанізації спричиняють численні проблеми для городян – затори на дорогах, переповнений міський транспорт, часто несприятливі екологічні умови проживання через сміття, забруднення повітря і вод тощо. Чи можливо, на вашу думку, зменшити тягар міських проблем? Свою відповідь обґрунтуйте.

Якщо урбанізацію розглядати з погляду способу та умов життя людини, то значна частина поселень в Україні, які формально є міськими, насправді перебувають на межі між містом і селом. Так, узявши до уваги види зайнятості населення, з'ясуємо, що не залучене до сільського господарства населення становить понад 81 % його загальної кількості в країні. Це означає, що велика кількість сільського населення зорієнтована на несільськогосподарські роботи і міський тип життєдіяльності. Водночас велика кількість міського населення, маючи земельні ділянки, працює в сільському господарстві.

Кабінет Міністрів

МЗС

Верховний Суд

Верховна Рада

Заклади культури

Навчальні заклади

Річковий вокзал

Підприємства

Мал. 21. Київ – місто-мільйонер, а ще адміністративно-політичний, науковий, культурний центр нашої країни

ТЕМА 3 Системи розселення і розвиток поселень

44

РОЗДІЛ 2

Дуже цікавим показником «урбанізованості» умов життя населення є побутова оснащеність. Так, у середньому кожне п'яте місто в Україні не обладнане окремою каналізаційною мережею, тобто має переважно сільські умови життя. Додамо, що навіть у Києві певний відсоток населення проживає у не підключених до централізованого водовідведення будинках.

Зазначені особливості урбанізації в Україні, коли сільські жителі працюють не в сільському господарстві, а на промислових підприємствах, зумовлені нерідко розростанням міських поселень і приєднанням до них навколишніх сільських поселень. Такий процес називають *субурбанізацією*.

Міські агломерації. Унаслідок розростання міських поселень часто об'єднуються не лише найближчі сільські поселення, а навіть інші міста чи селища. І хоча вони залишаються окремими адміністративно-територіальними одиницями, зв'язки між ними (транспортні, виробничі, культурно-побутові та інші) стають настільки тісними, що утворюється єдине компактне просторове угруповання міських поселень – *міська агломерація*.

Розрізняють моноцентричні (одноцентричні) і поліцентричні (багатоцентричні) агломерації. *Моноцентричні агломерації* формуються навколо одного центрального міста, якому підпорядковуються всі інші населені пункти. Центральне місто зазвичай набагато перевищує їх своїми розмірами та економічними можливостями. Типовим прикладом моноцентричної агломерації є Київська, Харківська, Львівська або Одеська.

Поліцентричні агломерації мають кілька (два і більше) центральних міст, навколо яких групуються інші населені пункти. Прикладом агломерацій, що виникли навколо двох центральних міст, можуть бути Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська. Поліцентрична агломерація сформувалася на Донбасі, де зрослися не лише окремі міські поселення, а й власне численні міські агломерації. Наслідком такого зростання є найбільша форма розселення – *мегалополіс*. Донецький мегалополіс не єдиний в Україні. Подібна ж форма розселення за аналогічних умов (наявності значних родовищ найважливіших корисних копалин і, як наслідок, – створення промислової індустрії та розвиток міських поселень) формується у Придніпров'ї.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Міське населення проживає в міських поселеннях – містах і селищах міського типу.
- ✦ Місто – населений пункт, що має не менше 10 тис. мешканців, з яких не менше 85 % працює в промисловості.
- ✦ Селище міського типу – населений пункт з чисельністю населення понад 2 тис. осіб, з яких щонайменше дві третини робітники і службовці.
- ✦ Урбанізація – процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства.
- ✦ Міська агломерація – компактне просторове угруповання взаємопов'язаних міських поселень.
- ✦ Мегалополіс – угруповання взаємопов'язаних агломерацій.

Ключові терміни і поняття

- ✦ місто ✦ селища міського типу ✦ урбанізація ✦ субурбанізація
- ✦ міська агломерація ✦ мегалополіс ✦

Самоперевірка

1 За додатковими джерелами наведіть приклади міст у вашій області, що виконують різні функції.

2 З'ясуйте, чи належить ваш населений пункт до міського поселення і будь-якої агломерації. Поясніть свою відповідь.

3 Чим урбанізація відрізняється від субурбанізації?

Чи обов'язково міське населення має жити лише в містах?

§9. Сільське населення

Географічна розминка

Пригадайте співвідношення міського та сільського населення в Україні.

Сільські населені пункти. До сільського населення відносять таке, що проживає в сільських поселеннях (селах, селищах, хуторах), працює переважно в сільському господарстві і дотримується сільського стилю життя. В Україні сільським поселенням є населений пункт, де компактно проживають люди, залучені переважно до сільського господарства.

Сільські поселення відрізняються від міських меншою чисельністю населення. Часом у них проживає менше 200 осіб. Такі сільські поселення вважають *малими*. Якщо в сільському поселенні налічують від 200 до 500 осіб, то його визнають *середнім*. *Великими* сільськими поселеннями є ті, що налічують від 500 осіб до 3 тис. мешканців. І нарешті, поселення, які мають від 3 до 5 тис. мешканців і більше, належать до *значних*.

Отже, українські села можуть бути малими, середніми, великими і значними. Велике або значне сільське поселення, що є адміністративно-господарським центром, називають селищем. Крім цих типів сільських населених пунктів, є ще й хутір – відокремлене від села самостійне сільське поселення, в якому проживає сім'я або кілька селянських сімей, що працюють переважно в сільському господарстві.

На Поліссі, де на значних площах землі заболочені або ґрунтові води підступають близько до поверхні, сільські поселення здебільшого невеликі й розташовані на підвищених вододільних ділянках. Водно-

Мал. 22. Українські села

час у лісостеповій і степовій зонах невеликі села розміщені переважно в долинах річок і на понижених ділянках місцевості. У гірських районах села розміщуються на схилах, а в Українських Карпатах також часто видовжені вузькими смугами понад руслами річок (мал. 22).

В Україні налічують 28 504 сільські населені пункти. Це приблизно в 21 раз більше, ніж міських населених пунктів, і близько 97 % усієї кількості населених пунктів України. Частка сільських населених пунктів досить висока і в окремих областях. Так, у Луганській області вона становить 84 %, в Донецькій – 86 %, а в Дніпропетровській – майже 96 % усієї кількості населених пунктів.

Практичне завдання

За Додатком 1 визначте області, у яких найбільша і найменша кількість сільських населених пунктів.

Сільське населення загалом в Україні, як вам уже відомо, становить меншість. Тільки в деяких поліських, подільських та карпатських областях (Рівненській, Вінницькій, Тернопільській, Івано-Франківській і Закарпатській) у сільських населених пунктах проживає понад половину населення. Водночас, наприклад, у Дніпропетровській області на сільське населення припадає лише 16 %, у Луганській – 13 %, а в Донецькій – менше 10 %.

Сільські поселення є різними не тільки за чисельністю. Так само як і міські, сільські поселення можуть виконувати різні функції – організаційно-економічні (наприклад, центри розміщення міжгосподарських підприємств), виробничі (сільськогосподарські, лісопромислові, з промислової переробки сільськогосподарської продукції), соціальні (сфера послуг, освіти, культури), рекреаційні та ін.

Соціальні проблеми сільського населення. Нині найгостріша проблема українського села – це проблема працевлаштування. Неможливість забезпечити заробіток і гідний рівень життя найвідчутніша саме серед сільського населення. Мільйони селян втратили роботу. Шукаючи вихід, основна їх маса почала активніше виробляти сільськогосподарську продукцію у своїх підсобних господарствах. Чимало селян у пошуках роботи змушені були приєднатися до лав внутрішніх мігрантів. При цьому, якщо раніше це були здебільшого маятникові заробітчани, то нині переважають ті, хто виїжджає на заробітки на тривалий час.

Відтік селян за межі малої батьківщини був спричинений також й іншими негативними соціальними змінами. Так, погіршилась якість дорожньо-транспортної мережі, десятки й сотні сіл ще й досі не мають під'їздів з твердим покриттям до шляхів загального користування. До того ж тут швидко старіють житлові приміщення (без подальшого оновлення їх), зменшується і кількість закладів соціально-культурного призначення. Аж ніяк не поліпшує побутового комфорту в українських селах і відсутність водопроводу й каналізації.

Проблема

Інфраструктура сільської «глибинки» продовжує занепадати. А тому через погіршення умов життя триває процес збезлюднення сіл. Що, на вашу думку, передусім слід змінити в житті селян для відродження українського села?

Останніми роками сталися деякі позитивні зміни, наприклад зросла кількість газифікованих сіл. Уже реалізується ряд програм щодо поліпшення соціально-культурного обслуговування сільського населення. Серед таких, зокрема, «шкільний автобус», капітальний ремонт шкіл, поліпшення матеріально-технічного оснащення закладів охорони здоров'я тощо.

Одна з особливостей сучасного етапу розвитку сільської інфраструктури – зміни в приміських і рекреаційних територіях, які освоюють заможні міські жителі, будуючи тут житло та облаштовуючи садиби. Завдяки цьому ряд сіл отримали сучасні під'їзні шляхи, асфальтовані та освітлені вулиці, постачання природного газу, торговельні заклади та ін. Виросли також нові поселення з невизначеним поки що статусом («котеджні містечка») (мал. 23).

Мал. 23. Котеджні містечка

Лише за 1991–2005 рр. загальна кількість сіл в Україні скоротилася на 252. Визначальну роль у зменшенні чисельності сільського населення відіграє депопуляція. В Україні не залишилося жодного регіону, в сільській місцевості якого не було б депопуляції. Проте найбільше вона вразила Чернігівську (понад 23 %), Сумську (понад 19 %), Полтавську та Київську (16–17 %) області. Найнижчий рівень депопуляції у Карпатському регіоні, а також у Волинській, Рівненській та Тернопільській областях.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Сільське населення проживає в сільських поселеннях – селах, селищах, хуторах, працює переважно в сільському господарстві й дотримується сільського стилю життя.
- ✦ Сільські поселення відрізняються за чисельністю населення і виконують різні функції.
- ✦ Найгостріша проблема українського села – проблема працевлаштування.

Ключові терміни і поняття

- ✦ сільські поселення ✦ село ✦ селище ✦ хутір ✦

Самоперевірка

1. Визначте природні та соціально-економічні чинники, які сприяють (або перешкоджають) формуванню у вашій місцевості значних сільських поселень.

2. Визначте й охарактеризуйте ваш спосіб життя.

3. Поясніть, чим сільські поселення відрізняються від міських.

Назвіть основні типи сільських поселень.

Тема 4.

ТРУДОВІ РЕСУРСИ І ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Немає сумніву, що сприятливіші природні умови і багатші природні ресурси, то більше шансів налагодити в країні ефективне господарство. Однак якщо не буде кому реалізувати надане природою, то всі її багатства залишатимуться лише природними компонентами: корисні копалини – гірськими породами, земельні ресурси – ґрунтом, водні ресурси – річками та озерами, лісові ресурси – рослинністю тощо. Тільки за участі людини природні компоненти набувають властивостей ресурсів і можуть приносити користь.

Проте не всі люди здатні забезпечувати таке дивовижне перетворення. Як і в інших державах, у нашій країні тільки частина її населення бере участь у суспільній праці, маючи професійні знання, здібності та фізичні сили. Наскільки велика ця частина населення, частина трудових ресурсів, – питання для нашої країни життєво важливе.

§10. Трудові ресурси України

Географічна розминка

Назвіть основні соціальні проблеми міських і сільських населених пунктів.

Економічно активне населення і трудові ресурси. Для того щоб мати гідне для людини життя, слід працювати. Але в жодній країні немає такого, щоб працювало повністю все населення. Не працюють зазвичай діти, оскільки малі і їм поки що не вистачає сил. Припиняють здебільшого працювати й люди похилого віку, яким уже не вистачає на це сил. Певна кількість людей не може працювати через фізичні або розумові вади. Зрештою, деяка частина людей, зневірившись у власному житті, не бажає працювати.

Усе працездатне населення, спроможне працювати в народному господарстві, визначають як **економічно активне населення**. За нормами, виробленими ООН, до економічно активного населення відносять усіх, хто працює, а також осіб, які не мають у даний момент роботи,

§ 10. Трудові ресурси України

але бажають її отримати (сюди не входять ті, хто навчається, і утриманці). Економічно активне населення України в 2007 р. становило 22,3 млн осіб, або близько 48 % населення країни.

Економічно активне населення не обмежене віком. Водночас добре відомо, що з суто біологічних причин у житті людей є період, який можна вважати найефективнішим щодо праці. Ось чому з огляду на природні можливості людини працювати виділяють **трудові ресурси** – *працездатне населення в працездатному віці*. Це економічно найактивніша частина населення, яка безпосередньо залучена в суспільне виробництво. В Україні до трудових ресурсів (20,6 млн осіб, або 44 % населення країни) належать чоловіки віком від 16 до 60 років та жінки 16–55 років, крім інвалідів I і II груп.

Україна і світ

Хто є працездатного віку. У кожній країні частину населення, що досягла працездатного віку і належить до трудових ресурсів, визначають відповідно до законодавства. Так, в ряді країн Азії і Африки це особи віком 50 років, у США і Росії – від 16 до 60 років, в Канаді – 15–66 років, у Мексиці і Португалії – 12–65 років, у Данії і Швеції – віком до 67 років, а в Норвегії – 70 років. У міжнародній статистиці працездатним вважають населення віком від 15 до 65 років.

Загальне зниження кількості населення, старіння нації та зовнішні міграції українців, безперечно, негативно позначаються на трудових ресурсах країни. Порівняно з 2000 р. трудові ресурси України не тільки не зросли, а навпаки, на сьогоднішній день зменшилися – на 545 тис. осіб. Економічно активне населення за цей самий період зменшилося на 508 тис. осіб (Додаток 7).

Зайнятість населення. Зайнятість характеризується забезпеченням населення роботою. Останніми роками в Україні рівень зайнятості населення зріс по всіх регіонах країни. Найбільший приріст зафіксовано в Івано-Франківській, Луганській, Тернопільській, Чернівецькій областях, а також у м. Севастополь.

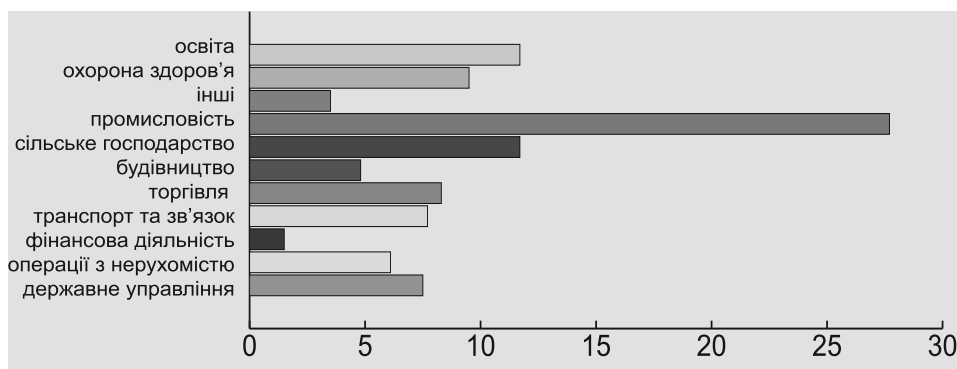
Практичне завдання

За матеріалами Додатка 6 визначте, на скільки відсотків зріс за останні п'ять років рівень зайнятості економічно активного населення та трудових ресурсів.

Кількість зайнятих збільшилася передусім у будівельній галузі, в готельному господарстві та ресторанній справі, у торгівлі. Водночас у сільському господарстві, освіті та промисловості було зафіксовано зменшення обсягів зайнятості (мал. 24).

Загалом за підсумками 2007 р. до народного господарства було залучено 21,1 млн осіб. Це становить майже 94 % від кількості економічно активного населення країни і 67 % від трудових ресурсів. Найвищий рівень зайнятості в Києві (понад 64 %), а найнижчий – у Тернопільській області (майже 53 %). За умов ринкової економіки зростає кількість зайнятих на підприємствах колективної і приватної форм власності, а зменшується в державному секторі господарства.

Мал. 24. Зайнятість населення України за видами економічної діяльності (% , 2004 р.)

Проблема

Нині не все економічно активне населення залучене до виробництва. Це пояснюють тим, що після переходу до ринкових відносин у сфері економіки виникла проблема працевлаштування, у країні з'явилися безробітні. Яка роль, на вашу думку, держави у вирішенні цієї проблеми?

До безробітних належать особи, які не мають роботи, але активно її шукають. Кількість безробітних у 2007 р. становила 1,4 млн осіб. За першу половину 2008 р. вона зменшилася до 642 тис. осіб, з яких 60 % припадає на жіноче населення. Безробіття більше поширене в сільській місцевості, ніж у містах – 54 % проти 46 %. При цьому найбільше безробітних серед молоді віком 15–24 роки. Майже кожний другий серед безробітних раніше був робітником, а кожний четвертий – службовцем або не мав професійної підготовки.

У прикордонних з Росією регіонах (Донецька, Луганська, Сумська і Харківська області) становище на ринку праці сприятливіше. Показники безробіття нижчі від середньодержавних або наближаються до них. Така ситуація впливає на формування відповідних потоків мігрантів: із західних регіонів України – в прикордонні й інші країни Європи, а зі східних – на ринки праці Росії.

Рівень безробіття визначають у відсотках за співвідношенням кількості безробітних до кількості усього працездатного населення країни чи окремої області. Серед регіонів найвищий рівень зареєстрованого безробіття має Тернопільська область (4,4 %), а найнижчий – м. Київ (0,3 %).

В Україні до початку світової економічної кризи спостерігалась тенденція щодо скорочення обсягів безробіття. Причому рівень безробіття серед економічно активного населення знижувався в усіх регіонах. Найбільше цей показник знизився в Закарпатській, Волинській, Чернівецькій, Одеській, Харківській областях та м. Севастополь. Проте негаразди у світовій економіці, що зачепили й Україну, знову спричинили зростання рівня безробіття. Тенденція до зростання

§ 10. Трудові ресурси України

кількості безробітних зберігається нині в Україні так само, як і в країнах Євросоюзу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Економічно активне населення – частина населення, яка здатна працювати в народному господарстві, в Україні це близько 48 % населення країни.
- ✦ Трудові ресурси – населення в працездатному віці, що безпосередньо залучене в суспільне виробництво, в Україні на нього припадає 44 % населення країни.
- ✦ Зайнятість населення – участь населення в трудовій діяльності.

Ключові терміни і поняття

✦ економічно активне населення ✦ трудові ресурси ✦ зайнятість населення ✦

Самоперевірка

1 Чим можна пояснити, що безробіття поширене в сільській місцевості більше, ніж у містах?

2 Поясніть, які чинники впливають на чисельність трудових ресурсів України.

3 У які сфери господарства здебільшого залучене населення у вашій місцевості?

Чи належите ви до економічно активного населення і трудових ресурсів? Відповідь обґрунтуйте.

Тема 1.
**ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНИ**

Тема 2.
**ЕКОНОМІЧНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ
УКРАЇНИ**

Тема 3.
**ПРОМИСЛОВІТЬ:
ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА**

Тема 4.
**ПАЛИВНА
ПРОМИСЛОВІТЬ**

Тема 5.
ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

Тема 6.
**МЕТАЛУРГІЙНА
ПРОМИСЛОВІТЬ**

Тема 7.
МАШИНОБУДУВАННЯ

Тема 8.
**ХІМІЧНА
ПРОМИСЛОВІТЬ**

Тема 9.
**ЛІСОВА І
ДЕРЕВООБРОБНА
ПРОМИСЛОВІТЬ**

Тема 10.
**ПРОМИСЛОВІТЬ
БУДІВЕЛЬНИХ
МАТЕРІАЛІВ**

Тема 11.
**ЛЕГКА
ПРОМИСЛОВІТЬ.
ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ**

Тема 12.
**ХАРЧОВА
ПРОМИСЛОВІТЬ**

Тема 13.
**СІЛЬСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО**

Тема 14.
ТРАНСПОРТ

Тема 15.
**СОЦІАЛЬНА
СФЕРА**

Тема 16.
**УКРАЇНА І СВІТОВЕ
ГОСПОДАРСТВО.
ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ**